

HUMANIST

MAANDBLAD OVER HUMANISME, MENS EN WERELD

Dirigent Lawrence Renes:
**altijd een orkest
in zijn hoofd**

Iglo tegen overbevissing?

**Bijna-dood
ervaringen**



oog in oog

**Kunst en cultuur een luxe voor mensen in ontwikkelingslanden?
Niet wat Hivos betreft. Kunst en cultuur zijn noodzakelijke
ingrediënten voor een menswaardig bestaan. Want ontwikkeling is meer
dan eten, drinken en een dak boven je hoofd.**

Neem het Kattaikkuttu-theater, volkstheater van de lagere kasten in India. In dit toneelspektakel met muziek, dans en kostuums voorzien hindoegoden en eenvoudige mensen oude vertellingen van commentaar. Maar ook een actueel onderwerp als milieu komt aan bod. Mensen van het platteland gebruiken het Kattaikkuttu-theater om te weten te komen wat er in hun omgeving speelt. Het Hivos Cultuur Fonds ondersteunt de vakvereniging waarbij meer dan 200 Kattaikkuttu-acteurs zijn aangesloten. Zo leidt deze partnerorganisatie met steun van Hivos jonge acteurs op. Zodat zij de traditie in ere kunnen houden.

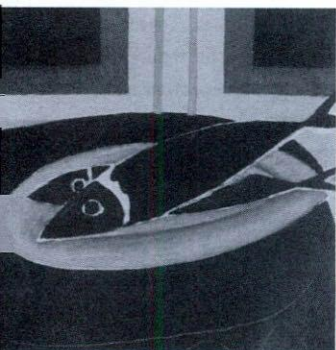
**Steun het Hivos Cultuur Fonds
Giro 1969 Den Haag**

**Meer weten? Bel 070-376 55 00
of bezoek onze website: www.hivos.nl**

Hⁱvos

Mensen helpen mens te zijn

in dit nummer



Vissen naar goede bedoelingen

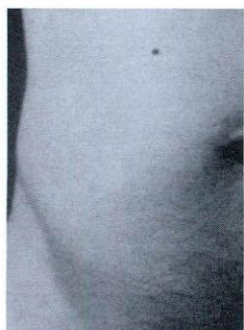
De vis sterft uit. Daarom hebben Unilever en het Wereld Natuurfonds samen een keurmerk ontwikkeld voor 'eco-vis'. Leeft Unilever nu morele waarden na of is het puur eigenbelang? En is dat dan erg? Een reportage.

PAGINA **4**

'Geef hem op zijn muil!'

Kinderprogramma's tonen graag en veel geweld en inmiddels staat wel vast dat kijken naar geweld ook geweld stimuleert. Een ramp voor de kinderziel dus? Opvoeders kunnen zich weren, blijkt uit twee recente boeken.

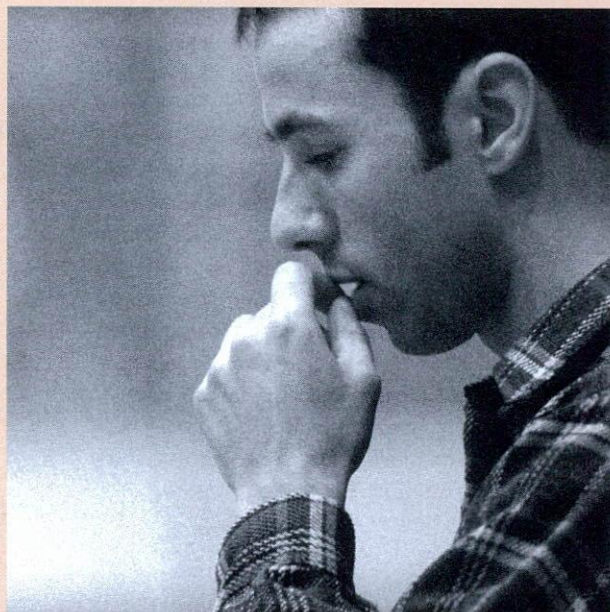
PAGINA **8**



Vrouw wordt man

Op zijn zesde wist Sander al dat hij een jongetje had moeten zijn. Toch duurde het tot zijn 48ste voor hij zijn geslacht liet veranderen. 'Ik ben altijd een vent geweest. Nu ik er ook zo uitzie voel ik me thuis bij mezelf.' Een interview.

PAGINA **16**



Hoe lang is een tel?

Lawrence Renes (28) is de jongste chef-dirigent in de Nederlandse geschiedenis. Muziek betekent álles voor hem: hij put er energie, plezier, geluk en zelfs wijsheid uit. 'De oude Mozart-stijl heeft een dikke, gedragen klank met veel vibrato. Die wil ik niet, ik wil het juist ietsje lichter, transparanter, met vlottere tempi.' Niet alle orkestleden accepteren even gemakkelijk het gezag van zo'n blaag van 28. Renes kan er niet mee zitten. 'Ik vind het heerlijk als er een keer iets fout gaat'

PAGINA **10**



Armoede in Nederland

Sommige Nederlanders zijn te arm om elke dag een warme maaltijd op tafel te kunnen zetten. 'Onfatsoenlijk', vindt het Platform Armoedebestrijding, waaraan het Humanistisch Verbond deelneemt. Actie!

PAGINA **22**

en verder

Socrates-lezing	19
De kracht van verhalen	20
Deugd voor de 21ste eeuw	25
Denken & Doen	26
Serie: het keerpunt	30
Nieuws en brieven	32
Colofon/Cryptogram	34

Vissen naar goed

Unilever en het Wereld Natuurfonds hebben samen een keurmerk ontwikkeld voor vis die op een duurzame manier is gevangen. Dat is nodig ook, want vrijwel alle vissoorten worden overbevist. Met de introductie van dit keurmerk laat Unilever zich kennen als een bedrijf dat morele waarden mee laat tellen in de bedrijfsvoering. Of gaat het Unilever toch vooral om de centen? En is dat dan erg? 'Wij hebben zeker niet de bedoeling de taak van de overheid over te nemen.'

GERT VAN DIJK

In centraal Vietnam ligt de Tam Gian lagune, een van de grootste lagunes van Vietnam. Buiten het regenseizoen is de lagune niet meer dan anderhalve meter diep, wat het een ideale plek maakt om te vissen. Dat gebeurt dan ook enthousiast. Rond de lagune leven naar schatting 220.000 mensen, die voor een groot gedeelte van hun voedsel afhankelijk zijn van de lagune. Maar er is steeds minder vis: werd er in 1966 nog vierduizend ton gevangen, in 1993 is dit geslonken tot tweeduizend ton. De vissers nemen daarom hun toevlucht tot steeds drastischer methoden. Hoewel streng verboden, wordt er gevestigd met dynamiet en elektrische stroom. Toch gaat de opbrengst achteruit. Vanuit de hele wereld komen soortgelijke verhalen: de vis raakt op. En niet alleen in ontwikkelingslanden: in het Canadese Newfoundland ligt de vissersvloot al sinds 1989 stil, omdat

de kabeljauw er vrijwel is uitgestorven. Grote delen van de oostkust van Canada en de VS zijn daardoor van hun inkomstenbron beroofd.

Naar schatting een miljard mensen is voor hun eiwitbehoefte direct afhankelijk van voedsel uit zee. Tegelijkertijd waarschuwen wetenschappers dat circa zeventig procent van de vissoorten overbevist wordt. Hoewel er steeds minder vis is, wordt de moderne visserij zwaar gesubsidieerd: wereldwijd stoppen regeringen hun vissersvloeden ongeveer honderd miljard gulden toe, terwijl ze slechts voor 140 miljard vis vangen. Deze subsidies houden enorme vissersvloeden in stand, die steeds verder weg moeten om nog goede visgronden te vinden. De vloeden concurreren regelmatig met 'traditionele' vissers in ontwikkelingslanden, die voor hun levensonderhoud afhankelijk zijn van wat de kustwateren bieden.

Er wordt niet alleen te veel gevangen, maar ook op een verkeerde manier: gemiddeld gooien vissers voor elke kilo marktwaardige vis anderhalf à twee kilo vis en een kilo bodemdieren dood overboord als *discards*, afval.

Kapitein Iglo

De crisis in de visserij is niet van gister of vandaag. Regeringen over de hele wereld proberen er al jaren, meer of minder serieus, iets aan te doen. Zo hoopt de Europese Unie enkele commerciële soorten als kabeljauw en haring te beschermen door het instellen van quota. Daar ontstaan dan weer conflicten over: de wetenschappelijke gegevens over de visstand zijn zelden eenduidig en de diverse landen beschuldigen elkaar voortdurend van het overschrijden van de quota of het vissen in elkaars water. Dat schiet dus niet op. Over het algemeen overheersen, zowel bij regeringen als vissers, de

le bedoelingen

FOTO'S: MARCO BAKKER/JHH



korte-termijnbelangen. Dat maakt de ingrepen van overheidswege weinig effectief. Het inzicht dat een voortzetting van de huidige visserij uiteindelijk tot het einde van de gehele visindustrie zal leiden, is nog te weinig doorgebroken. Dat is een van de redenen waarom de VN 1998 tot het Jaar van de Oceaan heeft uitgeroepen.

Ook een aantal multinationals ziet hun broodwinning bedreigd. Unilever, een van de marktleiders op het gebied van ingevroren vis - Kapitein Iglo! - realiseerde zich naar aanleiding van de crisis in het Canadese Newfoundland dat er snel ingegrepen moest worden wilde er over tien jaar ook nog vissticks zijn.

Guy Walker, topman van Unilever: "Terwijl de grondstof voor de visserij-industrie sneller en sneller verdwijnt, zijn vissers en regeringen voortdurend aan het ruziën over de grootte van de visquota. Unilever is ruim zeventig jaar in *business*, en we willen dat over zeventig jaar nog steeds zijn. Wij realiseerden ons dan ►

ook dat we voor het behoud van onze ruwe grondstoffen niet konden wachten op regeringsingrijpen." En dus richtte Unilever in 1996 samen met het Wereld Natuurfonds de Marine Stewardship Council (MSC) op. De MSC is een onafhankelijke organisatie die een wereldwijd keurmerk voor 'verantwoord gevangen vis' moet gaan uitbrengen. Een soort eco-keurmerk voor vis dus. Verantwoord wil in dit geval zeggen dat de vis is gevangen op een manier die het ecosysteem zoveel mogelijk intact laat, bijvoorbeeld in viskwekerijen of met netten die zo min mogelijk bijvangst opleveren. De eerste producten met een 'eco-keurmerk' zullen in 1999 op de markt verschijnen en Unilever heeft toegezegd dat in 2005 al haar producten van dit vis-keurmerk zijn voorzien.

Zandspiering

Vanwege haar enorme marktaandeel kan Unilever de visserij wereldwijd veranderen in een meer duurzame industrie. Waar regeringen voortdurend tegen een muur van onwil zijn opgelopen, slaagt de vrije markt er mogelijk binnen een paar jaar in de hele visindustrie om te bouwen. Het eerste succes is er al. Vooruitlopend op het keurmerk heeft Unilever aangekondigd dat het zal stoppen met het gebruik van visolie die afkomstig is van Europese 'fabrieksboten'. Deze schepen vangen op industriële wijze kleine vissoorten als zandspiering en sprat, die veelal verwerkt worden tot visolie- en meel. Deze kleine visjes zijn het belangrijkste voedsel van kabeljauw en schelvis. Het stoppen met de vangst voor vismeel- en olie heeft dan ook direct gevolgen voor de stand van deze soorten. In navolging van Unilever heeft ook Sainsbury's, de Engelse Albert Heijn, besloten het gebruik van Europese visolie geleidelijk te stoppen.

Viskwekerij

Het klinkt fantastisch: milieu-organisaties en multinationals die de handen ineenslaan om een eco-keurmerk voor vissticks in te stellen. Consumenten kunnen dan zelf uitmaken of zij een bijdrage willen leveren aan een duurzame visvangst en vis-

sers worden door de markt gedwongen hun methoden aan te passen. Zo maakt de vrije markt overheidsingrijpen overbodig!

Deels is dat enthousiasme terecht, maar toch zijn er nog wat haken en ogen. De sociale aspecten vallen bui-

Kapitein Iglo slaagt er mogelijk binnen een paar jaar in de hele visindustrie om te bouwen

ten de boot, en dat heeft op termijn óók nadelige gevolgen voor het milieu. Ga maar na: de Marine Stewardship Council richt zich begrijpelijkerwijs vooral op de eco-kant van verantwoorde visserij, en veel minder op de sociale kant. Weliswaar stelt de MSC dat de criteria voor het keurmerk gebaseerd zullen zijn op een breed gedragen consensus, maar het is waarschijnlijk dat sommige partijen daarbij beter gehoord zullen worden dan anderen. De grote milieu-organisaties, met hun professionele lobby- en publiciteitsstaf, zijn als geen ander in staat de media en de publieke opinie te beïnvloeden. Het is de vraag of de vissers in de Vietnamese Tam Gian lagune daar tegenop kunnen.

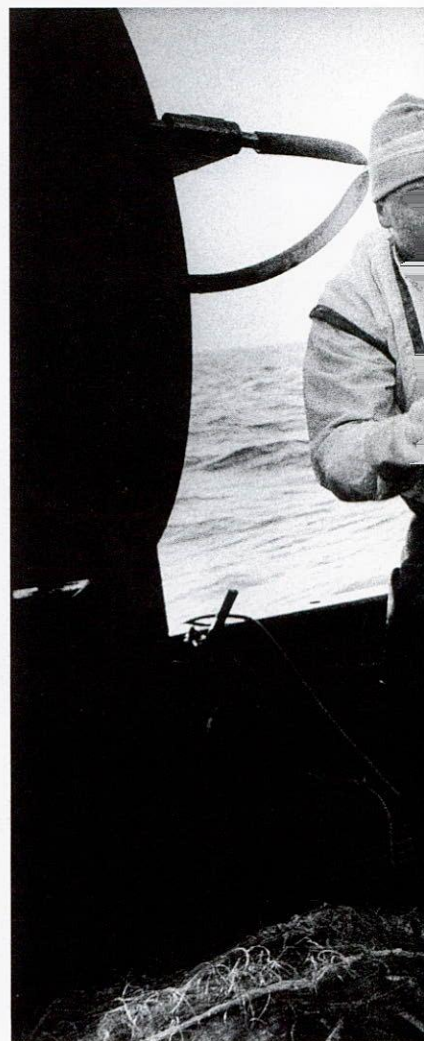
Eén van de gevolgen van het invoeren van een eco-keurmerk voor vis zal bijvoorbeeld zijn dat viskwekerijen een grote vlucht gaan nemen. De meeste zalm die tegenwoordig bij de visboer ligt, komt al uit enorme viskwekerijen voor de kust van Schotland en Noorwegen. Minder slecht voor het milieu, zeker, maar traditionele vissers in Vietnam kunnen het zich waarschijnlijk niet veroorloven om kwekerijen op te zetten op een schaal die voor Unilever aantrekkelijk is. Het is dan ook onwaarschijnlijk dat zij kunnen voldoen aan de duurzaamheidseisen die de MSC gaat stellen. Zo wordt hen waarschijnlijk de toegang tot de lucratieve markten in Europa, Japan en de VS onthouden. En daarmee ook de mogelijkheid om hun eigen land op een duurzame manier te ontwikkelen.

Hun frustratie is begrijpelijk: eerst vangen de grote Japanse industriële vissers alle vis voor de kust weg, en als de vis bijna op is, komt er een keurmerk waar zij zelf niet aan kunnen voldoen. Om te overleven, zullen de Vietnamezen wel moeten doorgaan met hun roofbouw. Het lijkt een 'natuurwet': hoe armer de bevolking, hoe minder tijd en geld om te investeren in duurzame omgang met de natuur.

De vraag blijft dus wat wereldwijd het effect zal zijn van een dergelijk viskeurmerk. Is er voldoende aandacht voor de verschillende omstandigheden waaronder lokale, kleinschalige vissers moeten werken? Zal een keurmerk voor duurzaam gevangen vis ook bijdragen aan een duurzame economische groei in ontwikkelingslanden? Het is twijfelachtig.

Koel

Er kleeft nog een ander probleem aan het eco-keurmerk van de MSC: het



gebrek aan democratische controle. Het verbond tussen Unilever en het Wereld Natuurfonds past binnen een bredere ontwikkeling waarin multinationals meer en meer taken van de overheid overnemen en steeds meer publieke betrokkenheid vertonen. Zo trok Heineken zich onder druk van de publieke opinie onlangs terug uit Birma, vanwege schendingen van de mensenrechten daar. Oliegigant Shell presenteert zich na de negatieve publiciteit rond de Brent Sparr en de executie van Ken Saro Wiwa in Nigeria steeds meer als hoeder van het milieu en beschermer van de mensenrechten. "Shell wil veranderen en meer luisteren", heet het uit de mond van oud-president directeur Herkströter.

De Nieuwe Verantwoordelijkheid die multinationals zich tegenwoordig graag aanmeten is vaak niet meer dan een koele inschatting van de kosten die een beschadiging van het publieke imago zal opleveren. Zo gaf

Heineken onomwonden toe dat de terugtrekking uit Birma vooral was ingegeven door de mogelijke schade die het imago van 'heerlijk helder Heineken' had kunnen oplopen. En met een slecht imago verkoop je nou eenmaal minder bier. Ook Unilever verbergt zijn motieven niet. Guy Walker: "Een belangrijk uitgangspunt voor ons is dat we meer moeten doen dan ons houden aan overheidsregels. Uit ervaring weten we dat als we een fout maken, of niet tijdig actie ondernemen als we een probleem zien aankomen, dat grote gevolgen heeft voor het consumentenvertrouwen."

Veel eigenbelang dus, bij de multinationals. Dat hoeft geen probleem te zijn, zolang de belangen van samenleving en multinational maar parallel lopen, zoals dat bij het viskeurmerk het geval lijkt te zijn. Want het verbond dat Unilever en het Wereld Natuurfonds hebben gesloten, ligt in zekere zin voor de hand: beiden hebben, ook al is het om geheel andere

redenen, belang bij het behoud van de soortenrijkdom in zeeën en oceanen. Unilever omdat het graag winst wil blijven maken op vissticks en het WNF omdat natuurbescherming nu eenmaal haar taak is.

Dit soort monsterverbonden tussen multinationals en maatschappelijke organisaties kan dus zeker effectief zijn. Effectiever dan pogingen van de overheid. Dat komt vooral doordat overheden binnen de landsgrenzen moeten opereren en multinationals en organisaties als *Greenpeace* en het Wereld Natuurfonds problemen wereldwijd kunnen aanpakken. Waar de VN en de EG voortdurend kibbelend over straat rollen, slagen zij er beter in problemen zoals overbevissing aan te pakken.

Zonder democratische controle. Dat wel. Dat ziet ook Shell-topman Herkströter: "Voor het vullen van dat gat [tussen democratie en vrije markt] hebben we met z'n alleen nog geen goede modus gevonden. Maar wij

hebben zeker niet de bedoeling om de plaats van de overheid in te nemen."

Zolang nationale overheden er niet in slagen de milieuproblemen gezamenlijk aan te pakken, zullen wij burgers de macht die de democratie ons geeft, onze macht als kiezer, nauwelijks uit kunnen oefenen. Zo worden wij steeds minder kiezer en steeds meer consument.

Elke dag verkiezingen. In de supermarkt.



Per kilo marktwaardige vis gaat er anderhalf à twee kilo vis dood overboord



'Geef hem op zi

Kinderen maken op steeds jongere leeftijd kennis

met televisie, computerspelletjes en Internet.

Geweld is daarbij vrijwel onontkoombaar; kinder-

programma's tonen veel meer geweld dan series

voor volwassenen. Inmiddels staat wel vast dat kij-

ken naar geweld ook geweld stimuleert. Toch kun-

nen opvoeders wel wat doen, blijkt uit twee recente

boeken over dit onderwerp.

TANNY DOBBELAAR

Kasper en Ella bezitten een oud televisietoestel zonder afstandsbediening. Er zitten slechts zes keuzetoetsen op, waardoor je maar zes zenders tegelijk kunt instellen. Zo'n oud toestel is een groot voordeel als je je kinderen niet wil blootstellen aan junk van veel commerciële zenders, vinden ze. Hun zoontjes zijn acht en vijf jaar oud. "We zeggen dat onze televisie geen Cartoonnetwork kan ontvangen, omdat het toestel zo oud is", vertelt Kasper. "Gelukkig geloven ze die smoes nog. Zo blijven ze niet zeuren om tekenfilms die we echt te gewelddadig voor ze vinden." Kasper en Ella proberen het kijken naar televisiekijken van hun kinderen

zo veel mogelijk te beperken. Vooral programma's die hun kinderen angstig of agressief maken, komen de huiskamer niet in. In de praktijk betekent dat: wel kijken naar Sesamstraat en Klokhuys, maar niet naar het Jeugdjournaal. Want hoe zorgvuldig het Jeugdjournaal ook is gemaakt, het is bestemd voor oudere kinderen, vanaf een jaar of tien. Veel jongere kinderen raken van streek door het Jeugdjournaal. Zo bracht het nieuws dat duizenden varkens vanwege de varkenspest werden afgeslacht heel wat kinderen in tranen. Dankzij een weldoordacht stelsel van regels - en het afstandse tv-toestel - weten ouders als Kasper en Ella de

invloed van televisie op hun kroost te beperken. "Veel ingewikkelder zijn de computerspelletjes", vindt Ella. "Bij de bibliotheek kun je CD-Roms met computerspelletjes lenen. Aan de buitenkant zie je nooit echt hoe zo'n spelletje is, maar als het te gewelddadig lijkt, dan mogen ze het niet meenemen."

Handgranaten

Nog complexer voor bewuste opvoeders is het surfen op Internet. Wordt er van de televisie al decennialang beweerd dat deze de wereld in de huiskamer brengt - en zo de veilige binnenwereld van het kind kan verstoren - voor Internet geldt deze bewering in het kwadraat. In *cyberspace* kunnen kinderen spelletjes spelen, muziek componeren, informatie vinden voor hun werkstukken en communiceren met mensen over de hele wereld. In dat laatste schuilt het gevaar. 'Niet praten met vreemden', is een vermaning die in cyberspace weinig effect zal hebben. "Hoe fascinerend Internet ook is, het is verreweg het gevaarlijkste medium voor kinderen", schrijft pedagoog Patti Valkenburg in het boekje *Vierkante ogen*. Via Internet kunnen mensen anoniem hun meest extreme fantasieën uiten. Ook bevat Internet informatie die je kinderen niet graag in handen geeft, variërend van pornografisch materiaal tot een gebruiksaanwijzing voor het maken van handgranaten. "Internet is een afspiegeling van het gewone leven. Er zijn plaatsen waar u uw kind echt niet wil laten komen, en er zijn personen die uw kind zeker niet moet ontmoeten", schrijft Valkenburg. Ze geeft een zestal 'veiligheidsregels' die de gevaren van Internet voor kinderen moeten beperken. De regels hebben de vorm van beloftes. Daaronder: 'Ik zal nooit afspreken met iemand die ik op

n muil!'



ILLUSTRATIE:
OMSLAG 'DE INVLOED VAN TELEVISIEGEWELD'

Internet heb ontmoet zonder het eerst aan mijn ouders te vragen' en: 'Ik spreek met mijn ouders af wanneer en hoe lang ik op Internet mag en welke plaatsen ik mag bezoeken. Ik ga niet naar andere plaatsen op het Internet zonder hun toestemming.'

Tom & Jerry

Kinderen die veel met computers omgaan, hebben een betere oog-hand-coördinatie en een beter ruimtelijk inzicht, zo hebben onderzoekers vastgesteld. Naar de psychologische invloed van Internet en computerspelletjes op kinderen is echter nog weinig onderzoek verricht.

Anders ligt het bij de invloed van televisie op kinderen. Met name de vraag of geweld op televisie leidt tot meer agressie, is door duizenden wetenschappers onderzocht. In *De invloed van televisiegeweld* geeft de Leidse hoogleraar Tom van der Voort een aardig inzicht in de zeer uiteenlopende vraagstellingen, onderzoeksmethoden en verklaringen omtrent de invloed van televisiegeweld op de tere kindersziel. Afgezien van een enkele onderzoeker die denkt dat het kijken naar televisiegeweld een catharsis oplevert waardoor agressieve impulsen verdwijnen, wijst het overgrote deel van het onderzoek in dezelfde richting. Ondubbelzinnig klinkt het: Ja, kijken naar geweld stimuleert geweld.

Toch is het niet zo dat de tekenfilm *Tom & Jerry* evenveel agressie oproept als *Miami Vice* of *Batman*. Over het algemeen geldt: hoe realistischer het geweld overkomt en hoe aantrekkelijker de hoofdpersonen, hoe meer invloed (fictief) geweld op kinderen heeft. Dat effect wordt versterkt als het geweld gerechtvaardigd en beloond wordt, bijvoorbeeld omdat de 'slechterikken' daardoor het onderspit delven. Geweld is ook aan-

trekkelijker als de slachtoffers geen pijn lijken te voelen of zelfs niet gewond raken.

Geen wonder dat de helden van de *Power Rangers* op elk schoolplein grote navolging vinden. In deze zeer populaire serie vinden per aflevering gemiddeld 140 (!) gewelddadige acties per aflevering plaats die aan bovenstaande kenmerken voldoen. Overigens blijkt uit zowel Nederlands als buitenlands onderzoek dat het de kinderprogramma's zijn die verreweg het meeste geweld bevatten en niet de televisieseries voor volwassenen. In kinderprogramma's worden weliswaar weinig moorden vertoond, maar alle andere vormen van fysiek geweld vieren er hoogtij.

Bang

Natuurlijk is niet ieder kind even gevoelig voor geweld. Vooral jonge kinderen, die het verschil tussen fictie en realiteit niet kennen, zijn extra beïnvloedbaar. Daar komt bij dat jongere kinderen sneller bang worden. Valkenburg heeft onderzocht dat de *Power Rangers* bij jonge kinderen in de top-drie staan van de meest angstaanjagende programma's.

'Kinderprogramma's zijn niet voor alle leeftijden', concludeert de pedagoge. Zij pleit voor een preciezere leeftijds aanduiding voor films en televisieseries, zodat met name kinderen onder de zeven jaar door hun ouders makkelijker beschermd kunnen worden

tegen angstaanjagende of agressiestimulerende programma's.

Zijn er nog andere manieren om de negatieve effecten van televisie tegen te gaan? Volgens Valkenburg zouden ouders vaker samen met hun kinderen naar televisie moeten kijken en gewelddadige scènes van commentaar moeten voorzien. Gebleken is namelijk dat commentaar van volwassenen grote invloed heeft op kinderen. Jongens die samen met een volwassene kijken naar een actiefilm, waarbij de volwassene goedkeurend commentaar geeft, ('geef hem op zijn muil') blijken agressiever dan bij de volwassene die zijn mond hield. Kinderen die tijdens het tv kijken afkeurend commentaar horen op dieven en vechtjassen blijken na afloop vaker te vinden dat stelen en slaan slecht is. Ook helpt het als ouders tegen hun kinderen zeggen dat een film 'niet echt' is. Die kinderen blijken na afloop minder opgewonden. "Als kinderen weten dat de film 'maar verzonnen' is, zien ze het geweld in de film als minder serieus. Ze kunnen zich dan psychisch beter van de film losmaken door zichzelf voor te houden dat wat ze zien toch niet echt is", schrijft Valkenburg. Wie onderscheid kan maken tussen feit en fictie, blijkt dus minder beïnvloedbaar. ■

Tom van der Voort, *'De invloed van televisiegeweld'*, Swets & Zeitlinger Publishers, Lisse, 1997.

Patti Valkenburg, *'Vierkante ogen. Opgroeien met tv & pc'*, Balans, Amsterdam, 1998.

Dirigent Lawrence Renes:

'Muziek maken is b net zo intiem als

Muziek betekent álles voor hem:

hij put er energie, plezier, geluk en zelfs wijsheid uit. Lawrence Renes (28)

is net een 'huwelijk' aangegaan met Het Gelders Orkest en dat maakt hem tot de jongste chef-dirigent ooit.

'Klassieke muziek is nooit elitair bedoeld, het is elitair gemaákt. Door mensen die het niet begrijpen.'

LEONIE VAN DEN SCHOOR

Hij woont op een steenworp afstand van het Concertgebouw. In zijn woonkamer is het een stoffige bende, schilders zijn bezig met een onderhoudsbeurt. Daarom lopen we naar café De Keyzer, een keurig etablissement pal naast het Concertgebouw en zijn favoriete interview-plek. Buiten straalt de zon. Lawrence Renes verheugt zich al op het tochtje van van- ▶



FOTO: CRHIS PENNARTS

na

vrijen'



middag; met vrienden in een sportvliegtuigje boven Nederland rondcirkelen. "Jazeker bestaat er voor mij een leven buiten de muziek. Ik heb een paar heel goede vrienden die minstens zo belangrijk voor me zijn." Vroeger was hij heel streng voor zichzelf: altijd maar studeren en hard werken. Dat doet hij nog steeds, hij haalt makkelijk tachtig uur per week. "Maar ik ben minder rigide dan vroeger, tegenwoordig maak ik tijd vrij om even te gaan skaten in het Vondelpark en ik zeg mijn wintersportvakantie niet meer af voor een aantrekkelijk aanbod." In zijn hoofd zit altijd een orkest te spelen, precies zoals hij dat wil. Tijdens repetities en concerten is dat denkbeeldige orkest een graadmeter waarop hij de klank van het echte orkest afstemt. Maar daarin is hij wel flexibel. Als een solist zó mooi speelt dat hij erdoor geïnspireerd raakt, wil hij wel van zijn idee afwijken. "Een dirigent zorgt ervoor dat alle neuzen dezelfde kant uitstaan. In de bladmuziek staat dat een noot een of twee tellen lang is. Maar hoe lang is een tel? Wie bepaalt dat? En hoe zacht is zacht, hoe veel sneller is allegro?"

Oude knarren

Renes heeft een heel persoonlijke, uitgesproken Mozart-stijl ontwikkeld. "Het is een soort taal die ik nu eindelijk voldoende beheers en kan overbrengen op mijn orkest. De oude, romantische Mozart-stijl heeft een dikke, gedragen klank met veel vibrato. Die wil ik niet, ik wil het juist ietsje lichter, transparanter, met vlottere tempi. Dat is toch een behoorlijke overschakeling voor veel orkestleden. Komt daar opeens zo'n blaag van 28 die hen vertelt dat ze Mozart anders moeten spelen, terwijl ze zelf bij wijze van spreken al 28 jaar in het orkest zitten. Sommigen zien het als een uitdaging, anderen denken 'waarom moet het nu opeens anders als we het al jarenlang mooi doen?' Maar symfonische muziek moet niet een museumfunctie krijgen. Het moet blijven leven, anders maken we geen ontwikkeling mee." Hij is het dan ook hartgrondig oneens met Rick van der Ploeg, de nieuwe staatssecretaris van cultuur, die beweert dat de tijd in de concertzalen stilstaat. "Als een componist uit de achttiende eeuw nu naar een concertzaal zou komen, zou hij volgens Van

der Ploeg niet weten dat we tweehonderd jaar verder zijn. Dat is totale onzin, echt. Van der Ploeg heeft wel meer uitspraken gedaan waar ik het helemaal niet mee eens ben. Klassieke muziek is oude-knarrenmuziek, zegt hij. Nou, dan ben ik de eerste aangewezen persoon om dat te bestrijden, als niet-oude-knar. Nee, ik ben geen uitzondering. Gisteren stonden er na de matinee-voorstelling twintig kinderen bij mijn kamer om mijn handtekening te vragen. Ze vonden het concert prachtig. Van der Ploeg denkt veel te zwart-wit, ik moet echt een keer met hem gaan praten."

Liefdesverklaring

Een dirigent moet visie hebben, een stuk interpreteren, anders kan hij niet dirigeren. "De adagietto van 'Dood in Venetië' van Mahler bijvoorbeeld kun je zien als een zwaar stuk. Maar voor mij is het duidelijk dat hij het heeft geschreven als een soort liefdesverklaring aan zijn aanstaande vrouw. Terwijl het nu op begrafenissen wordt gespeeld! Je kunt het inderdaad heel lethargisch spelen, maar je kunt het ook veel lichter maken. Dan gaat het opeens over iets

Droom die uitkwam: debuten in het Concertgebouw



heel anders. Dát is de taak van een dirigent: je een beeld vormen dat zoveel mogelijk past binnen het gebied en de stijl waarin de componist werkte. Dat is interpreteren.”

Met de Nationale Reisopera heeft hij net dertien keer Don Giovanni van Mozart opgevoerd. Zijn doel: het publiek een mooie avond bezorgen. Maar stiekem geniet hij er zelf ook van. “Ik put er ongelooflijk veel plezier en geluk uit. En soms zelfs wijsheid. Je bent toch met meesterwerken bezig, daar groei je van. Heel soms vind ik een passage zó ontzettend mooi, dat ik het orkest tijdens repetities vraag het nog een keer te spelen. Puur en alleen om het nog een keer te horen. Muziek geeft me zoveel energie en kracht. Dat is ook wel nodig om dit dirigentenleven vol te houden, want het is een uitputtend bestaan.” Regelmatig wordt Renes gevraagd voor gastoptredens met orkesten in binnen- en buitenland: Houston, Sydney, Berlijn, Tokio. Vakantiedagen heeft hij nauwelijks. Kerst bracht hij door in een hotelkamertje, op zijn verjaardag zat hij in het vliegtuig naar Australië. Optredens zijn heilig. “Zelfs als je veertig graden koorts

hebt, moet je er staan. Dat is moeilijk, maar het geeft je soms een superconcentratie. Vreemd genoeg zijn dat vaak juist de topconcerten.”

Yes!

Bij het Radio Filharmonisch Orkest heeft Renes een belangrijk deel van zijn ontwikkeling doorgemaakt. Twee jaar lang was hij er assistent, tegenwoordig is hij de vaste gast-dirigent.

‘Hoe lang is een tel? Wie bepaalt dat?’

“Het Radio Filharmonisch heeft me opgevangen als een aangenomen zoon, ze hebben altijd goed voor mij gezorgd. Als ik er terugkom, is het altijd bijzonder.” Maar het liefst staat hij voor zijn eigen orkest: Het Gelders Orkest. Daar voelt hij zich thuis en hoeft hij zich niet telkens weer als een nieuweling te bewijzen. “Ik heb een prachtige band met mijn orkestleden, het is een soort huwelijksgeluk. Maar die band moet nog groeien, we zijn nog maar net getrouwd. Zaterdagavond gaven we een concert waarbij alles klopte, er was zo’n grote verbondenheid tussen het orkest en mijzelf. Toen ik het laatste akkoord sloeg, had ik een gevoel van ‘yes!’. Als je zo’n piek meemaakt, zie je het voor de komende honderdvijftig jaar wel met elkaar zitten.” Wederzijds vertrouwen is heel belangrijk, want muziek maken is een emotioneel gebeuren: je moet jezelf blootgeven. “Je staat soms zó ongelooflijk dicht bij elkaar, bijna alsof je met iemand aan het vrijen bent.” Wat dat betreft is het Radio Filharmonisch een heel genereus orkest. “Ze gaan heel ver in het geven.” Van wat? “Zichzelf.”

Verkeersagent

Zover is het HGO nog niet. Ze geven zich wel, maar zijn technisch nog niet helemaal perfect. Renes schaaft nu aan de ‘innerlijke discipline’ van zijn orkest en is daarom behoorlijk streng. “Discipline is de basis van muziek maken, discipline geeft vrijheid. Net zoals in de maatschappij. Een democratie is gestoeld op veel regels, als iedereen zich aan die regels

houdt, kun je een hoge mate van vrijheid bereiken. Die discipline moet niet van bovenaf opgelegd zijn, maar moet uit iedereen zelf komen. Wat dat betreft is een orkest eigenlijk een afspiegeling van de maatschappij. Als ik te hard voor ze ben, keert het orkest zich tegen me.”

Voor sommige orkesten moet hij als een verkeersagent dirigeren, ‘kom op jongens, speel nou op mijn slag’. Andere orkesten kan hij loslaten omdat ze voldoende innerlijke discipline hebben. Het Concertgebouw-orkest is de absolute top, vindt Renes. “Ze kunnen alles, hebben alle kleuren van het palet tot hun beschikking, zijn in alles het meest ontwikkeld. Net zoals het Weens Orkest, waarin volgens traditie alleen maar mannen spelen. Van buitenaf wordt er druk uitgeoefend om vrouwen toe te laten. Voor mij hoeft dat niet. Niet dat vrouwen slechtere musici zijn dan mannen, helemaal niet. Maar dat jongens-onder-elkaar brengt wel een bepaalde sfeer met zich mee, waardoor dit orkest zich heeft kunnen destilleren tot iets puurs. Als ik zelf een orkest zou kunnen opstarten, zou ik me niet beperken tot alleen maar mannen. Je moet jezelf niet al vantevoren beperkingen opleggen, want dan ontnem je jezelf iets. Dat doen mensen met racistische ideeën ook. Misschien zit er tussen de personen die ze discrimineren wel hun toekomstige partner, maar door een voorgenomen idee in hun hoofd staan ze dat niet toe.”

Multimedia

Natuurlijk kan een cd niet tippen aan een concert. “Thuis naar een cd luisteren is nog geen tien procent van wat je in een concertzaal meemaakt. Een concert is een multimedia-ervaring: je kijkt je ogen uit, zit in een bepaalde ambiance, deelt een ervaring met tweeduizend andere bezoekers. Zelfs mijn vrienden die niets van muziek weten, zijn altijd verbaasd hoe leuk een concert is. Een cd is toch een beetje bedrog. Het is tweeduizend keer geplakt en geknipt, het klinkt allemaal heel mooi en perfect. Bijna té perfect. Ik vind het heerlijk als er een keer iets fout gaat, zelfs tijdens een uitvoering. Het hangt er wel van af op welke manier het



FOTO: CHRIS DE JONGH/HH



FOTO: CHRIS PENNARTS

'Er loopt een kliekje mensen achter me aan dat zegt: o, wat ben je goed'

gebeurt. Laatst was er een orkestlid zó enthousiast over een stuk, hij speelde het nog een keer en nog een keer en had toen 'beng' de verkeerde noot te pakken. Maar wel met de volle overtuiging."

Zijn jeugd verliep heel normaal. "Gewoon naar school in Alkmaar, voetballen met m'n vriendjes, niks bijzonders." Op z'n derde ging hij turnen, vijf jaar later was hij jeugdkampioen van Noord-Holland en lag er een invitatie voor deelname in de nationale selectie klaar. Die trainde aan de andere kant van Nederland op sportcentrum Papendal. Er waren twee mogelijkheden: met het hele

gezin naar Arnhem verhuizen of een plek voor Lawrence zoeken bij een gastgezin. Zijn moeder vond het allebei maar niks en zei 'nee'. Het hele feest ging niet door. De jonge Lawrence stopte meteen met turnen. "Ik ben altijd al heel ambitieus geweest. Als ik iets doe, wil ik het goed doen. Dus toen ik niet naar de nationale selectie mocht, dacht ik: 'dan train ik helemaal niet meer'."

Schrik

Die beslissing sloeg opeens een enorm gat in de agenda van de acht-jarige. De twaalf uur die hij per week aan turnen had besteed, moest hij nu op

een andere manier zien op te vullen. "Een vriendje van mij speelde viool. Ik ging een keer met hem mee en voelde me meteen thuis in de muziek." Op het conservatorium in Den Haag stapte hij over van de viool naar de partituren, in 1993 studeerde hij cum laude af bij de afdeling orkestdirectie. Op ongebruikelijk jonge leeftijd maakte hij zijn debuut: hij was 25 toen hij inviel voor Ricardo Chailly van het prestigieuze Concertgebouworkest. "De telefoon ging, ik werd gevraagd en ik zei van de schrik meteen 'nee'. Als een soort reflex. Ik heb zoveel eerbied en respect voor dat orkest, dat is voor mij een instituut. In mijn dromen zag ik me wel ooit staan in het Concertgebouw, maar ik had niet gedacht dat die droom voor mijn veertigste zou uitkomen." In de dirigentenwereld geldt: hoe ouder, hoe beter. Een dirigent van 45 jaar wordt jong genoemd. "Ze zeggen niet voor niks: de beste dirigent is een dode dirigent en de één-na-beste is grijs of kaal." Renes beseft dat hij nog jong is en veel moet leren. Toch loopt er een kliekje mensen achter hem aan dat zegt 'o, wat ben je goed'. Een weekendje kamperen met zijn vrienden biedt dan een gezond tegenwicht. "Voor hen ben ik niet een dirigent die leiding geeft, maar gewoon Lawrence."

Belediging

Hij voelt zich bevoorrecht om zoveel te kunnen reizen. "Je kunt wel als toerist een land ontdekken, maar met muziek ben je van meet af aan dicht bij elkaar en is er contact." Toen hij in Belfast de opera dirigeerde, logeerde hij bij een katholieke familie. In het koor zaten katholieken en protestanten. "Dan merk je pas hoe diep het bij hen zit. Een buitenstaander kan de kloof tussen katholieken en protestanten niet begrijpen, wij zeggen 'maar daarvoor is godsdienst toch nooit bedoeld'. We snappen niet dat er veel meer achter zit omdat we zelf niet zulke diepe ideologieën hebben." Zelf is hij half mediterrane. Zijn moeder komt uit Malta en heeft hem genoemd naar St. Lawrence, de beschermheilige van haar geboortedorp. Zijn vader, een Nederlander, kent hij nauwelijks. Toen hij drie was, gingen z'n ouders uit elkaar. "In

de muziek heb ik van beide culturen iets opgepikt. Aan de ene kant ben ik opvliegend en extravert, maar aan de andere kant heb ik ook Nederlandse eigenschappen. Ik kan goed overzicht houden en georganiseerd zijn. Dat kunnen ze in Italië helemaal niet. Vroeger was ik heel driftig, ik zei meteen wat ik wilde, stapte naar de rector als ik het ergens niet mee eens was, sprak daar met veel gebaren. 'Belachelijk, dit kan niet.' Ik denk dat ze daar wel eens in hun vuistje om mij hebben gelachen. Ook op het conservatorium in Den Haag deed ik mijn mond open als ik vond dat een docent veel te weinig aanwezig was. Dat pikte ik niet. Ik heb altijd actie gevoerd als ik een bepaalde mening was toegedaan en dat doe ik nog steeds. Ik vind bijvoorbeeld dat mijn orkestleden véél te weinig verdienen. Daar moet iets aan gebeuren, want het is echt schrijnend. In het buitenland krijgen ze twee tot drie keer

zoveel. Nederlandse musici noemen hun salaris de 'maandelijkse belediging'."

Paul de Leeuw

Cultuur is de ziel van de samenleving. Toch is het altijd de sluitpost van de begroting, protesteert Renes. Maar heeft die bezuinigingsdrift van de overheid niet te maken met het elitaire karakter van klassieke muziek? "Een orkest is niet elitair, genieten van muziek is niet elitair. Je kunt net zo goed van de 39e symfonie van Mozart genieten als van een hit van Madonna. Iedereen die voor het eerst naar een concert gaat, is verrast over de toegankelijkheid van de muziek. Klassieke muziek is helemaal niet elitair bedoeld. Klassieke muziek wordt elitair gemaakt. Door mensen die niet begrijpen wat het is. Van der Ploeg maakt een denkfout. Hij zegt: er gaan weinig mensen naar concerten, orkesten zijn elitair, dus

we korten erop. Juist dát is een elitaire gedachte, zo hou je het alleen maar toegankelijk voor die paar mensen die het kunnen betalen. Politiek Den Haag zit vol tegenstrijdigheden, er wordt veel te bekrompen nagedacht. Tien jaar geleden is er begonnen met het wegbezuinigen van muziek uit het onderwijs. Daar proeven we nu de wrange vruchten van. Nu klagen ze dat het publiek vergrijsd. Ja logisch. Wij willen niets liever dan een jonger en breder publiek. De drempel naar de concertzaal wordt alsmaar hoger. Ik zie daar ook een taak liggen voor het orkest en mijzelf. Daarom zit ik ook bij Paul de Leeuw in de uitzending. Zodat mensen denken: 'hé, aardige jongen, laten we eens gaan kijken'. Het gaat erom mensen over de streep te trekken, dan kunnen ze daarna zelf bepalen of ze klassieke muziek leuk vinden of niet."

Met korting naar Lawrence Renes!

Het Gelders Orkest is één van de toonaangevende symfonieorkesten van Nederland. Met de komst van Lawrence Renes als chef-dirigent profileert Het Gelders Orkest zich nog meer. Lezers van de Humanist kunnen nu met korting kennismaken met orkest en dirigent. In één van de mooiste concertzalen van Nederland, Concertgebouw De Vereniging in Nijmegen, kunt u de volgende concerten bezoeken:

zondag 6 december: Symfonie nr. 9, opus 70 (Sjostakovitsj) + Harmonielehre (Adams); **zaterdag 19 december:** Movements (Keuris) + Fluitconcert (Ibert) + Symfonie nr. 4 in f, opus 36 (Tsjaikovski); **zondag 27 december:** Lieder eines fahrenden Gesellen + Symfonie nr. 1 in D, *Titan* (Mahler); **donderdag 28 januari:** Pianoconcert nr. 5 in Es, opus 73 (Beethoven) + Also Sprach Zarathustra, opus 30 (R. Strauss); **donderdag 25 februari:** Messa da Requiem (Verdi); **vrijdag 9 april:** Pianosonate, opus 1 (Berg/Verbey) + Pianoconcert nr. 19 in F, KV 459 (Mozart) + Symfonie nr. 3 in E, opus 90 (Brahms).

Aanvang: telkens om 20.15 uur (behalve 6 december: 14.15 uur). Bel voor meer informatie over de programma's met het Gelders Orkest tel. 026-4422632.

Aanbieding

Met bijgaande bestelkaart kunt u kaarten bestellen. Voor één concert krijgt u een korting van f5,- p.p. op de normale toegangsprijzen (f42,50 eerste rang of f32,50 tweede rang). Bij twee concerten is de korting f7,50 p.p.; bij drie of meer concerten is dit zelfs f10,-. Het aanbod is geldig voor maximaal vier personen per concert.

Stuur onderstaande bon zo snel mogelijk naar Concertgebouw De Vereniging, t.a.v. de kassa, Postbus 364, 6500 AJ Nijmegen. Over de afhandeling wordt telefonisch contact met u opgenomen.



BON

Ja, ik maak gebruik van dit speciale aanbod

Naam: Voorletters: (M/V)

Adres:

Postcode: Woonplaats:

Telefoon:

Ik reserveer: (s.v.p. aankruisen)

☐ zondag 6 december; aantal kaarten:

☐ zaterdag 19 december; aantal kaarten:

☐ zondag 27 december; aantal kaarten:

☐ donderdag 28 januari; aantal kaarten: **Met kans op gratis kaartjes!*

☐ donderdag 25 februari; aantal kaarten:

☐ vrijdag 9 april; aantal kaarten:

* N.B. Met uw reservering voor 28 januari maakt u kans op één van de tien gratis kaartjes die Het Gelders Orkest speciaal voor lezers van de Humanist ter beschikking stelt! Indien u in de prijzen valt ontvangt u tijdig bericht.

Geboren in het verkeerde lichaam

Vrouw wordt man

Op zijn zesde wist Sander al dat hij een jongetje had moeten zijn, al was hij geboren in het lichaam van een meisje. Toch duurde het tot zijn 48ste voor hij professionele hulp zocht. Inmiddels gaat hij alweer bijna tien jaar als man door het leven. De geslachtsverandering heeft zijn leven diepgaand verrijkt. 'Ik ben altijd een vent geweest. Nu ik er ook zo uitzie voel ik me thuis bij mezelf.'

JOLANDA AAN DE STEGGE

Het eerste verzoek om een interview stuit op weerstand. Behoeftte aan publiciteit is er nauwelijks. "De pers zoekt contact met ons, niet andersom", zegt Sander (57). "We zijn maar een kleine herkenbare groep. Als je na alle turbulentie eindelijk weer een nieuw evenwicht hebt hervonden, sta je niet te trappelen om met je foto in een blad terecht te komen. Ik heb een enorme behoefte aan onherkenbaarheid en ruimte om me heen. Wat mij betreft worden die niet doorbroken."

Mits het onder een andere naam kan en er geen foto van hem bij hoeft, blijkt hij uiteindelijk toch bereid om te praten. Al is het maar om voorlichting te geven over transsexualiteit. Om die vaak zo hard oordelende buitenwacht te doen inzien dat transsexualiteit niet tussen de oren zit. Dat het geen psychische afwijking betreft. Dat je als transseksueel geen keuze hebt: het is een onvermijdelijkheid. Zoals bij zoveel transseksuelen is de voorgeschiedenis van Sander doordringend van sociaal isolement. Van nergens bij horen en niet geaccepteerd worden. Geboren met de uiterlijke kenmerken van een meisje wist hij als

klein kind al dat hij een jongetje was. Dat hij in het verkeerde lichaam huisde. Sander: "Gelukkig groeide ik op in een modern gezin en mocht ik me kleden zoals ik wilde. Ik hoefde niet te helpen in de huishouding, braaf te zijn of met poppen te spelen, maar daar zat het hem niet in. Er was iets fundamenteel anders met mij. Vanaf mijn vroegste jeugd is dat zo geweest.

'Meneer, wat moet u met die beha!'

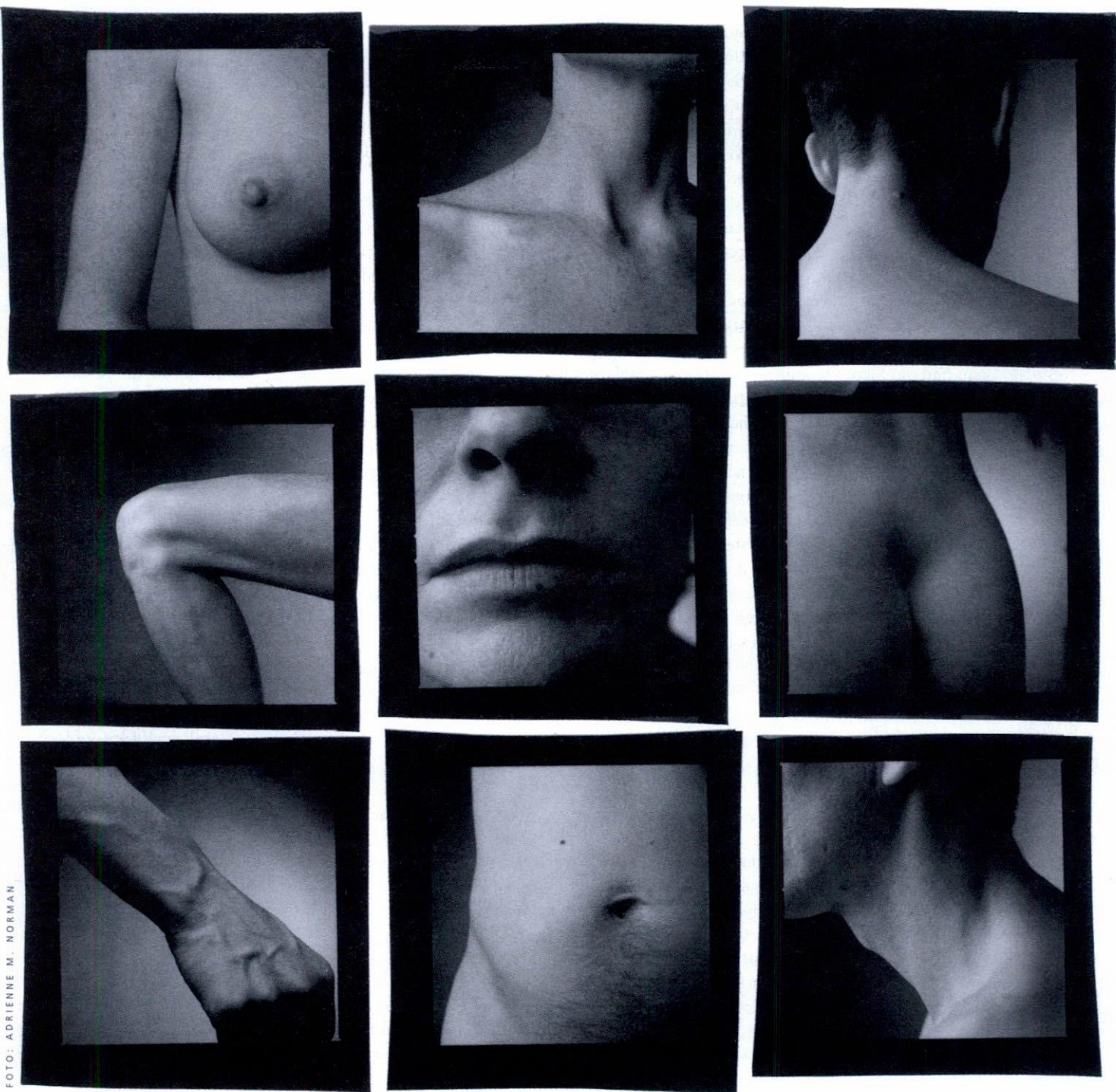
Ik voelde me niet begrepen en was vaak opstandig en driftig. Daardoor reageerden mijn ouders afwijzend op mij, maar dat gebeurde ook op school en door leeftijdgenoten."

Borsten

Sander verafschuwde zijn lichaam. "Dat meisjeslijf vond ik echt afstotelijk. Tot mijn twaalfde hoopte ik dat ik op een mooie dag ineens een penis zou krijgen, net als mijn broers." Vreselijk vond hij het dan ook toen hij borsten kreeg en de menstruatie zich aandiende. "Ik viel overal buiten, want men beschouwde mij als een meisje, terwijl ik mij geen meisje voelde en me niet als zodanig gedroeg. Naarmate ik ouder werd was het

zowel voor jongens en meisjes als voor mezelf duidelijk dat ik niet één van hen was."

Na de middelbare school volgde de sociale academie. "Dat is een goede keuze geweest omdat men daar geneigd was me te accepteren. Bovendien werd mijn ego opgekrikt omdat ik van docenten complimenten kreeg over mijn sterke sociale vaardigheden. Ik had het vermogen ontwikkeld om me goed in te leven. Eindelijk kreeg ik te horen dat ik deugde." Omdat hij erbij wilde horen en vond dat hij het leven maar moest accepteren zoals het zich aan hem voordeed, besloot Sander al zijn twijfels over zijn sekse overboord te gooien en 'gewoon te gaan doen'. "Dat was echt een besluit. Ik dacht: als ik dan toch een vrouw moet zijn, dan moet het maar." Prompt daarop raakte hij zwanger van de eerste de beste man die avances maakte. "Ik weet nog hoe stomverbaasd ik was toen ik zwanger bleek te zijn. Natuurlijk wist ik dat vrouwen kinderen konden krijgen, alleen: ik voelde mij geen vrouw." Ze trouwden en kregen twee dochters. Het huwelijk was een puinhoop, maar het gevoel dat 'het zo hoorde' hield hen nog enige tijd bij elkaar. Het leek een doeltreffende overlevingsstrategie: normaal doen, niet



afwijken. Na de scheiding stortte Sander zich als een bezetene op zijn werk en op de opvoeding van zijn dochters. Voor nadenken over zichzelf maakte hij geen tijd. De twijfels over zijn sekse stopte hij weg, want daar kon hij geen kant mee uit. Tot het niet meer ging en hij instortte. En toen kwamen de vragen en opmerkingen. Van hemzelf, van zijn dochters, van zijn vrienden. 'Waarom heb je het eigenlijk nooit over jezelf? Ben je nooit verliefd? Je wist je nooit te kle- den, maar ik dacht dat je geen smaak

had. Je bent niet lesbisch, je bent niet hetero, maar wat ben je dan? Wie ben je eigenlijk?' Sander: "Gek genoeg stelde ik als bedrijfsmaatschappelijk werker regelmatig kritische vragen aan werknemers met wie het niet goed ging. Maar mezelf hield ik buiten schot."

Puzzelstukjes

Op zijn 48ste zag hij een televisiepro- gramma over transseksualiteit. Kort daarop sprak hij voor het eerst over zijn sekseidentiteit met een psycholoog

bij het VU-ziekenhuis. "Dat was een bevrijdend gesprek, waarin voor mij- zelf duidelijk werd wat er aan de hand was. Ineens vielen talloze puzzelstukjes op hun plaats. Ik zat in het verkeerde lichaam. Daarom walgde ik dus van mijn lijf. Daarom wisten anderen vaak niet hoe ze mij moesten inschatten." Vanaf dat moment ging het in een sneltreinvaart. Sander onderging aller- lei testen die moesten uitwijzen of hij echt transseksueel was of dat er iets anders speelde. Sander: "Vanaf het begin was duidelijk dat het geen

lopende band is waar je op wordt gezet. Integendeel, het is de bedoeling dat je uitzoekt wat er met jou aan de hand is en wat het beste is voor jou. Het is niet een RIAGG waarbij een soort deskundige weleens zal komen vertellen wat jou scheelt. Bij het Genderteam van de VU doe je dat samen. En vanaf het moment dat je daar binnenkomt, word je geaccepteerd zoals je je voordoet.” Sander voelde alleen maar opluchting. Ineens kon hij al zijn emoties duiden. “Waarom ik er zo’n hekel aan had om kleren te kopen. Waarom ik mij altijd zo opgelaten voelde in lingeriezaken. Daar was ik altijd bang dat iemand ineens zou roepen: ‘Meneer, wat moet u met die beha in dat pashok?’ Ik begreep waarom mijn vriendschapsbanden altijd op een bepaald niveau waren blijven steken. Waarom ik buiten die paar jaar huwelijk nooit op seksueel gebied had geëxperimenteerd. Ik kreeg informatie en leerde mensen kennen die met dezelfde soort twijfels over hun geslacht kampten. Voor mij was het een feest van herkenning om mijn gevoelens en verdriet weerspiegeld te

zien bij anderen.” Maar Sander was ook bang. Bang voor het onomkeerbare proces dat een geslachtsverandering met zich meebrengt. Bang voor de onoverzichtelijke berg die op hem afkwam. “Ik zag op tegen het levenslang slikken van hormoonpillen, maar veel meer nog tegen de operaties. Die angst en weerzin namen af toen bleek dat ik nauwelijks tegenwerking ondervond van de mensen die voor mij belangrijk waren. Toen ik mijn twijfels uitte, zeiden allerlei mensen dat ze vaak niet hadden geweten wat er toch met mij aan de hand was. Voor hen was ik kennelijk lastig te identificeren. Die gesprekken betekenden een enorme verruiming. Contacten bleven niet meer steken, ik kwam verder met anderen. Daardoor was ik in staat mezelf te accepteren als transseksueel. Het werd steeds duidelijker voor me dat ik een vent was. En op een gegeven moment dacht ik: ik kan alleen maar zijn wie ik ben.” Uiteindelijk bleek de *real life test*, de periode waarin een transseksueel begint met de hormonen en zich kleedt en gedraagt volgens het

gewenste geslacht, voor Sander een ontspannen periode. Later besloot hij zich te laten opereren. “Het laten amputeren van mijn borsten is een van de beste ervaringen van mijn leven. Sinds mijn borsten zich aandienenden heb ik voorover gelopen met mijn armen voor mijn boezem, opdat die maar niet zou opvallen. Ik heb een slijtage aan mijn nek overgehouden aan die idiote houding en bepaalde rugspieren waren erdoor geatrofieerd. Maar sinds de amputatie hebben die spieren hun kracht weer terug, met als gevolg dat ik nauwelijks nog last heb van mijn nek.”

Psychisch

Sander is het nadrukkelijk niet eens met al diegenen die transseksualiteit als een louter psychisch probleem beschouwen. Hij wordt er ook boos om als buitenstaanders met cliché’s aankomen à la: het gaat er toch niet om hoe je eruit ziet, het gaat erom hoe je je voelt. “Vooral mensen die zelf nooit enige twijfel hebben gehad over hun geslacht komen met boude uitlatingen. Maar al hun opmerkingen komen op hetzelfde neer: doe nou maar gewoon, dan komt alles vanzelf goed. Transseksualiteit is ook moeilijk uit te leggen. Zeker aan mensen die zich er al een oordeel over hebben gevormd zonder zich erin te hebben verdiept. Maar het is van alle tijden, het komt voor in alle culturen en in alle sociale milieus.” “Het is echt onzin te zeggen dat het er niet toe doet hoe je eruit ziet. Wie dat zegt, ontkent dat het geslacht een belangrijke rol speelt in ieders identiteit. Veel mensen denken ook dat transseksualiteit niet meer zou voorkomen wanneer de maatschappij maar zou toestaan dat mannen hun vrouwelijke kanten onbekommerd zouden mogen laten zien en vrouwen hun mannelijke kanten. Maar daar zit het hem ook niet in. Als vrouw mocht ik me mannelijk kleden en ik heb zelfs carrière gemaakt, maar ik walgde van mijn eigen lichaam. Dat paste niet bij mij. Ik was en ben een man. Pas sinds mijn geslachtsverandering weet ik wie ik ben en voel ik me prettig in mijn eigen lijf. Het hele proces is enorm ingrijpend, maar mij heeft het psychisch en lichamelijk alleen maar voortgang gebracht.” ■

De feiten

Het is onbekend waarom iemand zich niet thuis voelt in zijn of haar lichaam. Daarover zijn talloze theorieën ontwikkeld, maar geen ervan kon de toets der wetenschappelijke kritiek doorstaan. Op dit moment gaat men er vanuit dat transseksualiteit aangeboren is, net zoals de kleur van haren en ogen. Of dat de sekseidentiteit in de allervroegste jeugd is vastgelegd in de hersenen.

Ongeveer een op de 15.000 mannen voelt zich vrouw, terwijl een op de 30.000 vrouwen zich man voelt. Deze getalsverhouding blijkt overal ter wereld hetzelfde te zijn.

In het Amsterdamse VU-ziekenhuis vinden jaarlijks gemiddeld 55 man/vrouw-operaties plaats en plusminus 25 vrouw/man-operaties. Wie van geslacht wil veranderen, komt terecht in een diagnostische procedure. De ‘goedgekeurde’ transseksueel begint vervolgens met de noodzakelijke hormoonkuur.

VM's moeten levenslang testosteron slikken of spuiten. Onder invloed van dat hormoon wordt de stem zwaarder, de huid vetter en neemt de spiermassa toe. Tegelijkertijd begint de *real life test*. De transseksueel wordt dan geacht zich te gedragen en te kleden volgens het gewenste

geslacht. Iemand kan voor de wet alleen veranderen van man naar vrouw of andersom als hij/zij niet meer in staat is kinderen te verwekken of te krijgen.

Een jaar na aanvang van de hormoonkuur kunnen de borsten worden geamputeerd en baarmoeder en eierstokken weggehaald. Onder invloed van de testosteron kan de clitoris uitgroeien tot zo’n zes centimeter. Sommige mannen laten de plasbuis verlengen tot onder de clitoris en laten het daarbij. Anderen willen een ‘echte penis’. Over de tot nog toe geconstrueerde penissen zijn de deskundigen niet laaiend enthousiast. Het ding op zich kan niet stijf worden, neuken of zaad uitstorten. Daarom wachten veel mannen met zo’n operatie tot de techniek is verbeterd.

Informatie: Landelijk Bureau Humanitas, Werkgroep Transseksualiteit, Postbus 71, 1000 AB Amsterdam, 020-5231100 (’s ochtends) Academisch Ziekenhuis Vrije Universiteit, Genderteam, 020-4440542

Vereniging Landelijke Contactgroep Travestie en Transseksualiteit, Postbus 11575, 1001 GN Amsterdam, 020-6226690

Socrateslezing

Op maandag 7 december houdt filosoof en socioloog Jan Willem Duyvendak de vijftiende Socrateslezing. Titel van zijn voordracht: 'De toekomst van Nederland: wat staat er naast de Toren van Babylon en de Bibelebouseberg?'

Nederlanders laten zich graag voorstaan op hun tolerantie. Maar Marokkanen die samen willen wonen in één buurt, of homoseksuelen die zich uitleven op de *Gay Games* doen de wenkbrauwen fronsen: is dat nu nodig, zo apart? Groepen die zich nadrukkelijk manifesteren, vinden we volgens Duyvendak in Nederland al snel 'achterlijk' omdat we de verzuiling nog in ons hoofd hebben. Hij vindt dat we de drang van minderheidsgroepen om zich te doen gelden anders moeten bekijken.

Ruben Gowricharn en Marian Verkerk voorzien de lezing van Duyvendak van commentaar. Annemarie Mol leidt de discussie.

De lezing start om 20.00 uur in de Blauwe Zaal van de Stadsschouwburg in Utrecht. U kunt plaatsen reserveren door f12,50 (leden Humanistisch Verbond) of f17,50 (niet-leden) per toegangskaart over te maken op giro 197930 t.n.v. Humanistisch Verbond te Amsterdam, onder vermelding van 'Socrateslezing 1998'. Toegangskaarten worden medio november verstuurd.

Tijdig reserveren is dringend gewenst, want er zijn slechts 225 toegangskaarten beschikbaar.



Geef me een verhaal waarin ik me

De gemene Alexis kent geen ware liefde, de brave Krystle wordt uiteindelijk beloond. Verhalen bereiden ons voor op wat we zullen ervaren als we zelf zouden handelen zoals de held of de schurk. Zo oefenen we 'droog' in de emotionele en morele gevolgen van verleidelijk gedrag. Goede verhalen zitten propvol met dit soort 'emotionele kennis', stelt Martha Nussbaum. Een overzicht van de gedachtengang van deze Amerikaanse filosoof.

HESTER EYMERS

Al eeuwenlang vertellen wij elkaar verhalen. Rond het kampvuur haalden de oudsten de heldendaden van hun vaders, grootvaders en overgrootvaders op. Mythen en legenden werden op deze manier van generatie op generatie overgeleverd.

Dankzij het web van verhalen dat verteld werd, wisten we onze plaats. De helden gaven aan waarnaar we in ons eigen leven konden streven, de schurken waarschuwden ons voor de valkuilen waarin we zouden kunnen trappen. Verhalen over goed en kwaad, passie en jaloezie, wraak en berouw toonden ons de reikwijdte van de menselijke emoties. Door ons te identificeren met de personages waarover verteld werd, konden we op een veilige manier alvast

ervaring opdoen met ingrijpende gebeurtenissen en heftige emoties.

Van uur tot uur

Tegenwoordig genieten alleen kinderen en zieken nog het voorrecht verhalen verteld of voorgelezen te krijgen. Maar dat wil niet zeggen dat verhalen geen rol meer spelen in ons leven. Op talloze wijzen vertellen wij elkaar verhalen over de wereld waarin we leven. Kranten en actualiteitenprogramma's bieden ons een dagelijks, ja soms zelfs van uur tot uur bijgewerkt verslag van de wereld om ons heen. De verschillende verhalen die wij horen, wegen we tegen elkaar af om zo ons eigen standpunt te bepalen. Aan de hand van, bijvoorbeeld, de uitspraak van de minister-president over de noodzaak

van een strikter asielbeleid, de gefilmde reacties hierop van willekeurige Nederlanders en reportages over de situatie waarin asielzoekers verkeren, bepalen wij onze eigen mening over dit onderwerp.

Kranten en actualiteitenprogramma's vertellen ons vooral over de wereld waarin we leven en niet, of slechts indirect, over onszelf. Ook verhalen over onszelf zijn echter ruim voorradig. De psychologie vertelt een wetenschappelijk verhaal over wie wij zijn, hoe wij functioneren en waarnaar wij kunnen streven. Mensen die in de knoop zitten met hun identiteit kunnen individuele therapeutische hulp krijgen. Je zou dat kunnen opvatten als 'hulp bij het vertellen van een verhaal over jezelf'.

Trouwens, ieder mens hoort, leest of ziet graag een verhaal waarin hij of zij zich kan herkennen. Romans voldoen aan deze behoefte, of het nu literaire meesterwerken zijn of drie-stuiverromannetjes. Ook speelfilms, televisieseries en soap-opera's bieden de kijker volop gelegenheid zijn of haar eigen ervaringen te spiegelen aan die van de gespeelde karakters. De belangrijke rol die sprookjes, mythen en legenden vroeger speelden in het leven van de mens, is in de moderne samenleving overgenomen door een uitgebreid informatienetwerk. Het KNMI in De Bilt heeft de weergoden vervangen, de tamtam-functie wordt waargenomen door CNN en *Story* en klassieke drama's vinden hun weerklank op de beeldbuis. Het is vast niet toevallig dat de hoofdpersonen uit de Amerikaanse soapserie *Dynasty* werden bedacht aan de hand van het klassieke schema van de Griekse godenwereld: de machtige industrieel Carrington als de moderne versie van de oppergod Zeus, voortdurend verscheurd door de

merken

nabijheid van Krystle en Alexis als godinnen van goed en kwaad in een wereld vol halfgoden.

Geloofwaardig

De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum onderzoekt in haar werk hoe verhalen voor ons betekenis kunnen hebben. De manier waarop een verhaal tot onze verbeelding spreekt, is volgens haar al eeuwenlang dezelfde: via onze emoties. Om de lezer, kijker of luisteraar te raken, moeten de personen in het vertelde verhaal geloofwaardig zijn, constateert Nussbaum. De emoties die zij ondergaan moeten in de juiste verhouding staan tot de gebeurtenissen die zij meemaken, zodat de kijker zich erin kan herkennen.

Nussbaum richt haar aandacht met name op verhalen die ons iets willen vertellen over goed en kwaad. Zo bespreekt ze klassieke teksten van Plato en Seneca, maar ook een verhaal van de moderne Amerikaanse schrijfster Ann Beattie. De vraag wat goed is, blijkt in een samenleving waar veel verschillende belangen in het spel zijn, niet eenvoudig te beantwoorden. Ethische theorieën pretenderen een antwoord te geven, maar de individuele burger kan vaak weinig met zo'n theorie. Een arts die moet beslissen al dan niet euthanasie toe te passen op een patiënt, zal weinig hebben aan een algemene ethische regel in de trant van 'wat jij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet'. Maar hij of zij zal ongetwijfeld geholpen zijn met een documentaire, boek of film over het onderwerp waarin hij zijn eigen gevoelens en twijfels kan herkennen. Kortom, niet elk verhaal is in elke situatie even geschikt. Aan de mens die zijn positie ten opzichte van goed en kwaad probeert te bepalen, biedt

Nussbaum een filosofisch-literair gefundeerd verhaal dat als gids kan dienen in het hedendaagse doolhof van opinies, verzinsels en halve waarheden.

Begin dit jaar verscheen een inleiding op het werk van Nussbaum, getiteld 'Wat liefde weet; emoties en moreel oordelen', (Amsterdam: Boom/Parrèsia, f39,50. Inleiding en samenstelling: Marianne Boenink). Het boek biedt vertalingen van enkele teksten van Nussbaum, een uitgebreide introductie op haar gedachtegoed en sluit af met een interview.

Alleen kinderen en zieken lezen we nog voor

Nussbaum live

Martha Nussbaum zal naar Nederland komen voor een (besloten) expert-seminar aan de Universiteit voor Humanistiek. Op vrijdag 29 januari krijgt zij een eredoctoraat tijdens de officiële opening van het lustrumjaar. Deze bijeenkomst is voor iedereen toegankelijk. Plaats: Utrecht, Kromme Nieuwe Gracht 62, Aanvang: 15.00 uur precies.

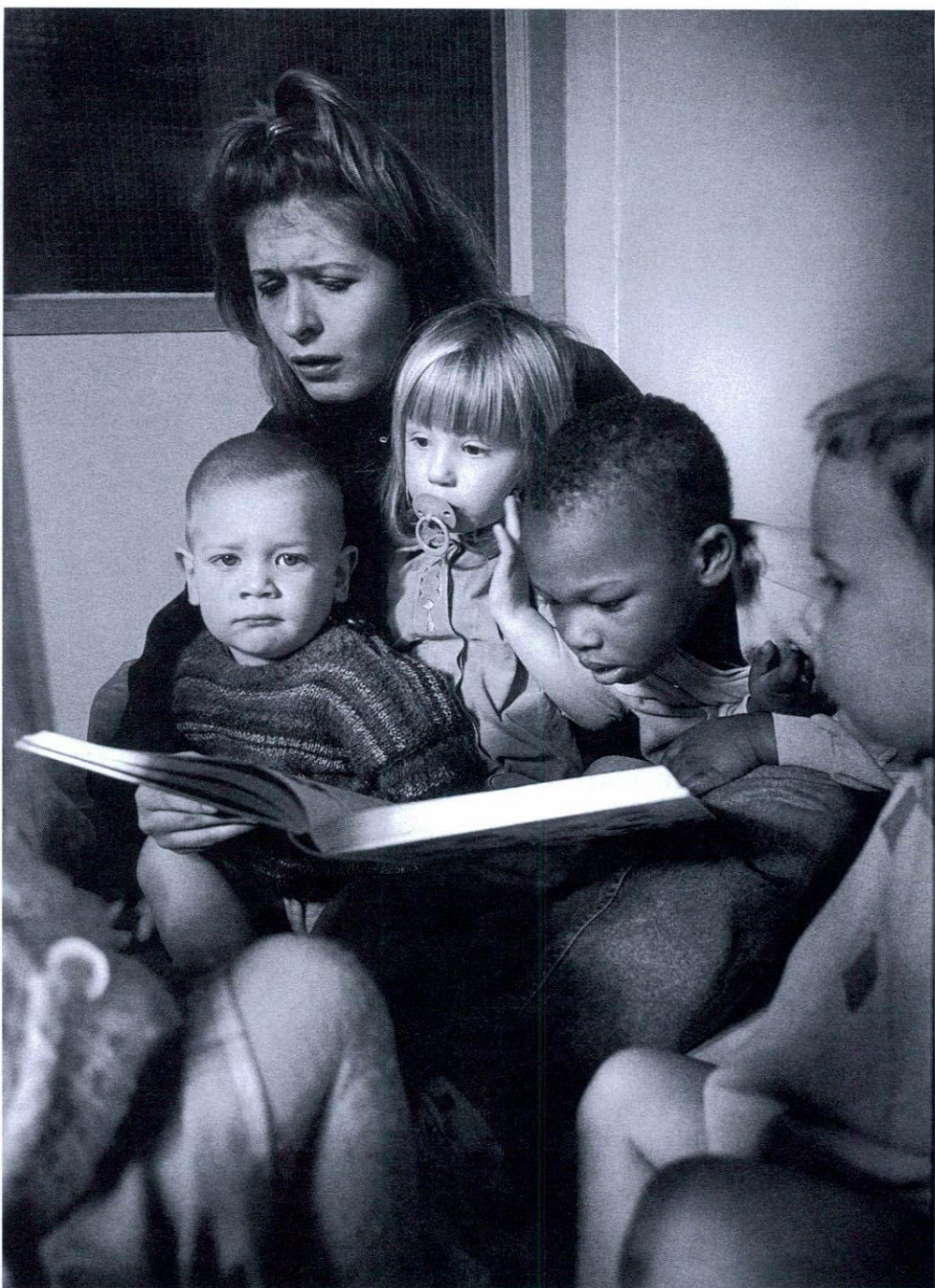


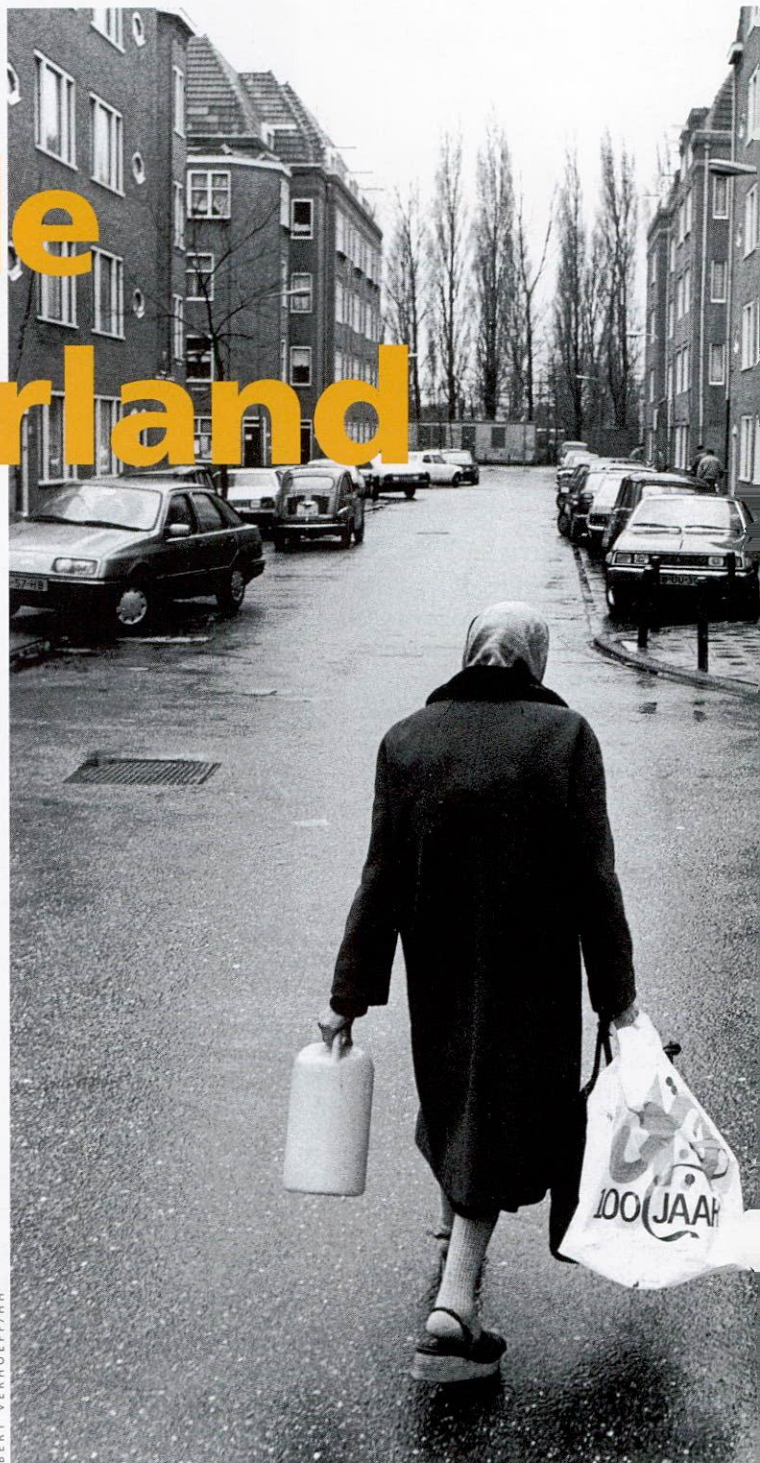
FOTO: THEO BOS/H

Onfatsoenlijk:

Armoede in Nederland

Sommige Nederlanders zijn te arm om elke dag een warme maaltijd op tafel te kunnen zetten. Ronduit 'onfatsoenlijk' dat zoiets in een welvarend land als Nederland kan voorkomen, vindt Agnes Jongerius. Jongerius, voorzitter van het Platform Armoedebestrijding waaraan ook het Humanistisch Verbond deelneemt, probeert armoede op de agenda van de landelijke politici te krijgen. 'De regering houdt armen aan het lijntje.'

MARJAN SLOB



BERT VERHOEFF/HM

Een grote groep armen: bejaarden met alleen AOW

'Ruim tien procent van de Nederlandse huishoudens is zo arm dat hun bestaan onzeker is', staat op de actiekaart die in deze *Humanist* is meegeniet. Het bestaan onzeker: dat klinkt bijna onwaarschijnlijk. Iedere Nederlander heeft toch genoeg geld om te eten, krijgt fatsoenlijke scholing en de noodzakelijke medische hulp? Is die 'bestaansonzekerheid' dan niet heel relatief?



Agnes Jongerius, federatiebestuurder bij de FNV en (nu nog) voorzitter van het Platform

Armoedebestrijding, vindt van niet.

Natuurlijk, de armoede in Nederland is niet te vergelijken met die in Sierra Leone.

Maar dat neemt niet weg dat een miljoen Nederlandse huishoudens, waaronder 250.000 kinderen, niet fatsoenlijk mee kan doen aan het sociale leven.

Jongerius heeft het dan over huishoudens die lange tijd moeten leven van negentig tot honderdvijf procent van het minimumloon. "De minimumlonen en -uitkeringen zijn toereikend om een korte periode van rond te komen. De problemen ontstaan zodra grote huishoudelijke apparaten, zoals de wasmachine, kapot gaan of als alle winterkleden versleten zijn. De vervanging van die spullen kost zoveel geld dat de krant moet worden opgezegd, dat de kinderen niet meer naar de sportclub kunnen, of dat mensen de deur niet meer uitkomen omdat het openbaar vervoer te duur voor ze is. Sommige mensen hebben zelfs zo weinig geld dat ze niet elke dag een warme maaltijd op tafel kunnen zetten. Zij lijden dan misschien geen honger, maar ze delen duidelijk niet in de welvaart van dit land. En dat vind ik onrechtvaardig." Jongerius pakt de cijfers er even bij. "Kijk, het gaat vooral om éénoudergezinnen: zij maken 63 procent van 'arm Nederland' uit. Logisch: kinderen opvoeden is gewoon duur en de kinderbijslag is niet meer dan een

tegemoetkoming. Maar ook veel ouderen hebben het zwaar: nog eens 25 procent van de 'armen' vind je onder hen. Het gaat dan vooral om bejaarden met alleen AOW en misschien een klein aanvullend pensioentje. Deze mensen komen vooral in de problemen door stijging van de huurkosten."

Werk, werk, werk

Jongerius: "De politiek zegt steeds: werk is de beste manier om armoede te bestrijden. Dat is in het algemeen wel waar. Toch is dat een eenzijdige opstelling. Want werk is voor sommige mensen gewoon geen optie: denk aan bejaarden, alleenstaanden met jonge kinderen, aan bepaalde groepen gehandicapten en WAO'ers."

En dan is er nog een grote groep van gedeeltelijk arbeidsongeschikten die graag willen en kunnen werken, maar het tempo gewoon niet kunnen bijbenen. "We hebben onlangs onderzoek laten doen naar herintredende WAO'ers, en wat blijkt: ze kunnen naar ieders tevredenheid werken als ze hun tempo maar wat mogen aanpassen. Het werktempo ligt in Nederland zo

idiot hoog, dat een aantal mensen gewoon niet bij machte is daaraan te voldoen. In plaats van die mensen helemaal af te schrijven, kunnen we hen beter hun eigen tempo laten bepalen. En werkgevers hoeven niet te

lijden onder hun lagere arbeidsproductiviteit, want er zijn allerlei riante subsidieregelingen. Waar werkgevers dus nauwelijks gebruik van maken. Koudwatervrees, denk ik."

De huidige banengroei vindt Jongerius 'prachtig', maar het ei van Columbus ziet ze er niet in. "Vooral schoolverlaters en herintredende vrouwen profiteren van de nieuwe banen. Dat is ze van harte gegund, maar die banengroei biedt dus geen reëel perspectief voor de zeven- tot

achthonderdduizend mensen met een uitkering. Toch houdt de regering hen daarmee aan het lijntje. Dat vind ik *unfair*."

Laconiek

In de eerste plaats is armoede een inkomensprobleem, onderstreept Jongerius. Een probleem waar de regering veel te laconiek over doet. "Den Haag heeft de zorg voor de minima grotendeels verschoven naar de gemeenten. Zij moeten de bijstandswet uitvoeren, maar krijgen vervolgens te weinig geld van het Rijk om de tekorten in de bijzondere bijstand aan te vullen. Een voorbeeld: het komende jaar krijgen de gemeenten vijftig miljoen gulden voor bijzondere bijstand, terwijl het tekort bij de zestien grote gemeenten op dit moment al 55 miljoen is. Ik woon zelf in Utrecht, bestuurd door VVD-burgemeester Opstelten, en ondanks wat je misschien zou verwachten gezien zijn politieke kleur heeft ook hij daartegen geprotesteerd. Het kan gewoon niet!"

Armoede leidt ook tot sociale uitsluiting, juist doordat arme mensen er

minder op uit kunnen gaan en zich minder goed op de hoogte kunnen houden. Met name aan die sociale uitsluiting kunnen de organisaties die zijn verenigd in het Platform (Humanistisch Verbond, Humanitas, de Raad van Kerken en de

Mevrouw Huizer over omgaan met weinig geld: "Zo voordelig mogelijk boodschappen doen. Nooit tussen-door iets halen. Als de kinderen kleding of schoenen nodig hebben, dan echt van de kinderbijslag. Anders kan het gewoon niet. Het noodzakelijke in huis halen en verder niet. Je groente, je melk. Beetje vlees, ieder een half speklapje ofzo. Of een pond gehakt in tweeën. Dat heb je ook niet zo nodig, dus. Als we maar wat vlees hebben."

uit: 'Overleven', een documentaire van Ireen van Ditschuyzen.

vakcentrales FNV en CNV) op lokaal niveau iets doen, denkt Jongerius.

"Samen vertegenwoordigen wij zo'n drie miljoen mensen met heel verschillende netwerken. Die kunnen de hand uitsteken naar arme mensen die zijn losgesneden van het maatschappelijk leven."

Terug naar de liefdadigheid dus, met alle betutteling van dien? Nee! Jongerius wil geen 'lijdzame armen' kweken die erop vertrouwen dat anderen hun zaakjes wel regelen. Ze ►

Mevrouw Zelten: "Ik heb eens een keer, toen ik voor de kinderen niets kon kopen met Sinterklaas, in de winkel iets op afbetaling gekocht. Zodat ik de kinderen voor de eerste keer kon geven wat ze wilden hebben. Eentje wilde een ridderkasteel, de andere wilde ook iets groots. En ik ben dat inderdaad gaan kopen. Het was iets van 450 gulden, maar dat interesseerde me op dat moment niet. Zij hadden weer wat om mee te spelen en als ze dan op school kwamen en andere kinderen zeiden: 'ik heb een computer gehad', dan konden ze zeggen: 'ik heb een ridderkasteel gehad'. Dat vond ik wel leuk. Alleen, ik heb er een half jaar aan afbetaald."

uit: 'Overleven'.

hoopt eerder dat de mensen die het Platform vertegenwoordigt armen op lokaal niveau bij kunnen staan om zich te weren. Een voorbeeld uit haar eigen organisatie: "Kadergroepen van de vakbeweging hebben een soort programma opgesteld onder de titel 'gemeente wees minimaal sociaal'. Daarin staan twaalf eisen aan de gemeenten voor een minimaal sociaal beleid. Arme mensen kunnen met dat programma in de hand zelf een gesprek aanvragen met de wethouder of met de directeur van de Gemeentelijke Sociale Dienst. Wij kunnen natuurlijk ook wat doen, omdat we beschikken over professionals en geld. Zo hebben wij een soort draaiboek opgesteld waarin staat wat je kunt zeggen als een wethouder met standaard-bezwaren op één van die eisen komt. We leren de mensen ook onderhandelen en bereiden hen erop voor dat niet al hun wensen na één gesprek vervuld zullen zijn. Dit soort

diensten willen we binnen het Platform verder ontwikkelen. Maar uiteindelijk nemen armen dus hun eigen lot in handen."

Fatsoen

'Er staan fundamentele waarden op het spel, die niet aan de krachten van de markt mogen worden overgelaten', schreef het Platform deze zomer in een open brief aan informateur Klaas de Vries. Agnes Jongerius licht toe: "Dat bepaalde groepen op de arbeidsmarkt gediscrimineerd worden, of dat het werktempo voor sommigen te hoog ligt, interesseert de markt in principe niet. Als het aan de markt lag, zouden de hogere middeninkomens

nu stijgen en zou het minimumloon achterblijven. Puur economisch gerekend is het verbeteren van de concurrentiepositie en het verhogen van het nationaal inkomen veel belangrijker. De markt bekommert zich nu eenmaal niet om rechtvaardigheid." Er is op zich niets mis met marktwerking, vindt Jongerius, mits de onrechtvaardige effecten maar worden gecorrigeerd. Typisch de taak van de regering - en die laat het er in haar ogen mooi bij zitten. "Armoede bestaat in Nederland. Dat is inmiddels met veel cijfers en onderzoek te staven. Maar de regering doet verder niets met dat gegeven. De inkomens van de lagere groepen zijn de laatste vijftien jaar flink achtergebleven bij de rest van de lonen. In mijn ogen zou het niet meer dan een kwestie van fatsoen zijn om dat nu weer een beetje bij te trekken."

"Vóór de verkiezingen werd daar ook nog druk over gepraat: niet alleen de koppeling tussen minimumloon en uitkering zou terugkomen, nee, de uitkeringen zouden zelfs sterker moeten groeien. Er zou fors worden geïnvesteerd in de armoedebestrijding. In het uiteindelijke regeerakkoord is daar weinig van terug te vinden. Weliswaar is het minimumloon weer gekoppeld aan de uitkeringen, maar aan de in al die jaren opgelopen achterstand wordt niets gedaan. Dat vind ik zuur voor mensen met een uitkering."

"Waarom ze nu zo vergeten worden? Tja, kennelijk zijn het geen groepen mensen die voldoende stem kunnen maken in Den Haag. Dat moet het Platform dus deels maar doen."

Inmiddels is bekend dat Yvonne Breuk, directeur van het Humanistisch Verbond, het voorzitterschap van Jongerius gaat overnemen.

ingezonden mededeling

Kan werken met mensen menselijker?

Ja, met de opleiding Psychosociaal Werk - Coaching & Counseling.

BEGIN BIJ JEZELF, schrijf nu in en start januari '99. Deze opleiding van het Europees Instituut is afgestemd op gezondheidszorg, bedrijfsleven, onderwijs en overheid.

Je leert mensen professioneler te begeleiden in uiteenlopende situaties. Daarbij ontwikkel je je persoonlijkheid en leer je een brug te slaan tussen het vaktechnische en het humane in je werk. De erkende trainers en docenten van ons instituut staan garant voor hoogwaardige kwaliteit.

De opleiding Psychosociaal Werk bestaat uit zes kortdurende en afzonderlijk naast de dagtaak te volgen gecertificeerde modules. Wij bieden trainingslocaties in heel Nederland. De opleiding valt onder de gunstige nieuwe fiscale studiekostenregeling

Voor brochure (020) 6 250 251 of:

Het Europees Instituut voor Psychosociale Educatie
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam



Het Europees Instituut, daar word je wijzer van.

Actie

Door uw handtekening te zetten op de kaart in deze *Humanist*, kunt u uw protest tegen armoede in Nederland kenbaar maken. Op zaterdag 26 november, tijdens de jaarlijkse conferentie over armoede, worden de kaarten overhandigd aan Klaas de Vries, de nieuwe minister van Sociale Zaken.

Joep Dohmen

Er wordt veel geklaagd over het verval van normen en waarden. Daarmee wordt van alles bedoeld: geweld op straat, seks in de publieke ruimte, drugsverslaving, beurs- en belastingfraude, de teloorgang van de etiquette. Deze ontaarding zou allemaal komen door het heersende marktdenken en de bijbehorende individualistische, liberale moraal. Iedereen mag zelf weten wat hij doet en dan kun je die ellende verwachten. Alom klinkt de roep om een nieuwe publieke moraal.

Veel minder hoor je over de privé-moraal. Toch klaagde Erich Fromm al in *De zelfstandige mens* (1947) dat opvallend weinig mensen aan levenskunst doen. Iedereen lijkt bereid van alles te leren, van knopen aanzetten tot hogere wiskunde. Maar leren *leven* schijnt overbodig te zijn, alsof leven nu eenmaal vanzelf gaat. Vandaar dat Fromm een humanistische ethiek bepleitte: doe aan levenskunst!

Onlangs heeft de Spaanse humanist Fernando Savater, vorig jaar gehuldigd met de J.P. Van Praag-prijs, het appel van Fromm weer opgenomen. In *Het goede leven* (1996) schrijft hij: 'Weet je wat de enige *verplichting* is die we in dit leven hebben? Dat is de plicht geen imbeciel te zijn.' De imbecielen die hij onderscheidt zijn maar wat herkenbaar: de onverschillige het-zal-mijn-tijd-wel-duren types. De opportunisten en chaoten, die vandaag het ene en morgen het tegenovergestelde willen. De halfslachtigen die weten wat ze willen maar geen daadkracht hebben. Het ergste vindt hij nog degenen die te kwader trouw zijn. Altijd slagen ze er wel in om zich te verschuilen achter 'de omstandigheden'.

Nu gebiedt de eerlijkheid om te zeggen dat het leven niet altijd meevalt. Niet iedereen wordt als zondagskind geboren. Er is veel toeval waaronder weer veel noodlot en misfortuin. Het leven is lang niet altijd maakbaar en de keuze die we moeten maken lang niet altijd even helder. Juist daarom is levenskunst noodzakelijk en getuigt het niet van grootheidswaanzin als we de verantwoordelijkheid nemen voor ons eigen leven.

Wat dit betreft kunnen we nog een lesje leren van de oude Grieken en Romeinen. Wat zegt Plato bij monde van Socrates tegen de jonge blaaskaak Alcibiades? 'Zeg eens, jij wilt politicus worden, jij wilt de *polis* besturen, je wilt dus zorg dragen voor anderen maar je draagt niet eens zorg voor jezelf.' Dat zou je vandaag eens tegen een politicus of tegen een topmanager moeten zeggen. De Romein Seneca neemt elke avond voor het slapen gaan nog even zijn agenda door: 'ik maak van deze mogelijkheid gebruik en spreek elke dag recht over mij. Wanneer het licht rondom mij verwijderd is en mijn vrouw, die met mijn gewoonte wel bekend is, stil is geworden, onderzoek ik mijn hele dag en neem nog eens door wat ik gezegd heb en gedaan. Niets verberg ik voor mijzelf, niets sla ik over.'

Zo'n zelfonderzoek lijkt me een uitstekend idee, al weet ik niet of je moet wachten tot je vrouw stil is. De Grieken en Romeinen namen geen genoegen met een middelmatig leven. Iedereen wordt aangespoord tot een optimale realisering van zijn talent. Mijns inziens is een nieuwe gemeenschapsmoraal dan ook helemaal niet nodig. Het publieke leven is er veel eerder mee gediend als iedereen de verantwoordelijkheid neemt voor zichzelf. Verbeter de wereld en begin bij jezelf.

Joep Dohmen is universitair docent filosofie en humanisme

Uw favoriete deugd

Dit is een aflevering uit de serie 'deugden voor de 21ste eeuw'. Ook lezers van *Humanist* worden uitgenodigd in maximaal 600 woorden op persoonlijke wijze te vertellen welke deugd zij mee zouden willen nemen naar de volgende eeuw. Plan is de bijdragen uiteindelijk te bundelen tot een boek. Een deskundige jury maakt de selectie. Richt uw column aan: het Humanistisch Verbond, postbus 75490, 1070 AL Amsterdam, o.v.v. 'boek deugden'.



ILLUSTRATIE: NIELS DE HOOG

DENKEN & DOEN

Activiteiten in november

foto: Manfred Danegger



's Werelds beste natuurfoto's op één plek bij elkaar; deze prachtige verzameling kunt u nog tot en met 10 januari bewonderen in het Museon. The Wildlife Photo-

grapher of the Year Competition is een spraakmakende wedstrijd waaraan de meest vooraanstaande natuurfotografen uit de hele wereld deelnemen. Alle bekroonde foto's zijn op deze tentoonstelling te zien. De wedstrijd beoogt een toename van de waardering voor de natuur en de bewustwording van het milieu.

Natuurfoto's

Tentoonstelling 'Wildlife Photographer of the Year', vanaf vrijdag 30 oktober in het Museon, Stadhouderslaan 41 in Den Haag. Meer informatie via 070-3381338.

Jeugdlezing

Op woensdag 4 november organiseren Humanitas en Trouw voor de derde maal de Nationale Jeugdlezing. De lezing duurt van 14.30 tot 17.00 uur en is gratis toegankelijk. Locatie: 'In De Driehoek', Willemsplantsoen 1c in Utrecht. Bel voor informatie met Humanitas, tel. 020-5231100.

'Adolescenten: opvoeden doen ze zelf?'. Dat is dit jaar de centrale vraag tijdens de Nationale Jeugdlezing, waar de groep jongeren van 15 tot 19 jaar nu eens alle aandacht krijgt. Hoe vergaat het deze jongeren in de jaren negentig? Zijn ze lastiger dan vroeger, zoals vele 30-plussers beweren, of is het tegendeel waar? Hoe zien de ouders hun taak als opvoeder en hoe ervaren de adolescenten dit zelf? Theo Compennolle, spreker op de Jeugdlezing en toonaangevend wetenschapper op het gebied van adolescenten stelt: "Als kinderen opvoeden sport is, dan is adolescenten opvoeden topsport." Over deze en andere stellingen zal hij de discussie aangaan met de 15-jarige voorzitter van de Haarlemse jongerenraad, Emanuel van Praag.

Berbercultuur

Van woensdag 4 t/m zondag 8 november presenteert Intercultureel Centrum RASA het Marokkaans Berbercultuurfestival Amazigh. Plaats: Pauwstraat 13a in Utrecht. Bel voor meer informatie met 030-2316040.

Geweld

Filmvoorstellingen met aansluitend lezingen over de ethiek van geweld georganiseerd door de Thomas More Academie; op donderdag 5, 12 en 19 november in het Bellevue Theater, Enschedesestraat 21 in Hengelo. De avonden duren van 19.30 tot 22.30 uur; meer informa-

Geweld houdt het nieuws en het amusement in zijn greep. Geweld staat op de voorpagina's van kranten. Televisiezender en bioscopen scoren hoge kijkcijfers met geweldfilms. Geweld en de dreiging ervan fascineren en maken nieuwsgierig; het lijkt niet te vermijden en overal aanwezig. Zien we nog mogelijkheden tot het stoppen van geweld? Wat is geweld een antwoord op? Is het mogelijk een persoonlijke keuze tegen geweld te maken? Het zijn deze vragen die centraal staan in de reeks 'Film en de kracht van geweld'. Gekozen is voor films die ook niet-fysiek geweld tonen en problematiseren. Deskundige sprekers geven eerst enkele kijktips en verzorgen na vertoning van de film een lezing over de beeldtaal en denkbeelden over geweld.

tie en gratis folder via tel. 024-3615555.

Vrouw en politiek

Tentoonstelling 'De vrouw in de politieke prent 1898-1998', vanaf vrijdag 6 november in Het Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31 in Rotterdam. Meer informatie: tel. 010-2176767.

Mensenrechten

Op zondag 8 november spreekt Rob Buitenweg, docent aan de Universiteit voor Humanistiek, over het onderwerp 'Vijftig jaar rechten van de mens en het publieke humanisme'. Aanvang 14.00



Met de Marokkaanse Berberkunst

en -cultuur kunt u tijdens dit festival op alle mogelijke manieren kennismaken. Naast actuele en toonaangevende opvoeringen geven een symposium en lezingen uitgebreide achtergrondinformatie. Iedere dag kent weer andere activiteiten; zo zijn er kindervoorstellingen, muziek, dans, poëzie en literatuur en een symposium (bel met RASA voor het programma). Vanaf één uur voor aanvang van elk programma is er een kleurrijke markt met muziek, boeken, (reis)informatie, kunstnijverheid, thee en lekkernijen.





televisie



informatie



radio



gezocht



expositie



activiteit



lezing



humanistisch verbond

De beroemde Poolse dichter en essayist Adam Zagajewski geeft vanavond zijn eerste openbare lezing in Nederland. Staatssecretaris van cultuur Rick van der Ploeg leidt de lezing in. Terwijl de laatste in zijn 'State of het Union' pleitte voor een overgang van een aristocratische naar een democratische opvatting van cultuur, zal Zagajewski - wijs geworden door de ervaringen met het totalitarisme in Oost-Europa - betogen dat de cultuur naar zijn wezen een uiting is van de aristocratie van de geest. Na de lezing is er ruimte voor vragen en debat.

Waar jaloezie tot kan leiden wordt duidelijk in dit unieke dubbelprogramma. De film 'Whatever happened to Baby Jane?' van Robert Aldrich toont twee zussen die zich hebben afgekeerd van de filmwereld en samen in een villa leven. Moest Blanche ooit toezien hoe haar zus Jane als kindsterretje en verwaand wicht de show stal, later was zij degene die triomfen vierde als actrice. Waarschijnlijk is jaloerse Jane de dader van het auto-ongeluk dat een eind

maakte aan beider carrières. Sindsdien terroriseren ze elkaar, met als climax een strijd op leven en dood. Het theaterstuk, gespeeld door Theatergroep Kane, is meer dan een bewerking van de film en bevat veel biografische gegevens en anekdotes over Bette Davis en Joan Crawford, de vrouwelijke hoofdrolspelers uit de film, die op de set daadwerkelijk een gevecht met elkaar voerden.



Foto: Peter van Bokhorst

uur. Plaats: Groesbeekseweg 38 in Nijmegen. Informatie via tel. 024-3441091.

Poolse dichter

Nexus-lezing 'The Shabby and the Sublime' op **maandag 9 november** door Adam Zagajewski; om 19.45 uur in de aula van de Katholieke Universiteit Brabant, Warandelaan 2 in Tilburg. Informatie: tel. 013-4663450.

Baby Jane

Film- en theatervoorstelling 'Whatever happened to Baby Jane?', **t/m woensdag 11 november** in het Filmmuseum te Amsterdam

(Vondelpark). Meer informatie via tel. 020-5891400.

Lichaam



In de lezingenreeks rondom 'lichamelijkheid' die de afdeling Amsterdam en de Jonge Humanisten organiseren, gaat het op **donderdag 12 november** over 'Het doorlaatbare lijf; het lichaam als toegang tot niet alledaagse ruimtes'. Spreker is Dr. Coenen, dichter, acteur en hoogleraar 'cultuur, zingeving en dagelijks leven' aan de Universiteit voor Humanistiek. Plaats: Van Eeghenstraat 90, Amsterdam; aanvang 20.00 uur. Gratis toegang.

Aulalezingen

De Rijksuniversiteit Groningen organiseert twee Aulalezingen door gastschrijver Martin van Amerongen en wel op **donderdag 12 en 19 november**. De toegang is f7,50 per lezing. Aanvang 20.00 uur precies in de Aula van het Academieggebouw, Broerstraat 5 in Groningen. Meer informatie via tel. 050-3635446.

Ohne Juden

Pro-semitische film 'Die stadt ohne Juden' van Hans Karl Breslauer, van **donderdag 12 t/m woensdag 18 november** dagelijks om 22.00 uur in het Filmmuseum, Vondelpark 3 in A'dam. Info via tel. 020-5891400.

Wilhelmina's inhuldiging luidde een eeuw in van vrouwen op de troon, maar stond in schril contrast met het gebrek aan politieke zeggenschap voor vrouwen op dat moment. In de eeuw die volgde veranderde er in dat opzicht veel. Politieke tekeners hebben het dagelijks nieuws vanaf het prille begin beeldend samengevat. In deze tentoonstelling zien we via hun tekeningen dat er in 1915 nog geen vrouwenkiesrecht was en dat de eerste vrouwelijke minister (Marga Klompé) in 1956 door haar mannelijke collega's als een schoolmeisje bij de hand wordt genomen. Maar gelukkig is daar ook Jeltje van Nieuwenhoven die onlangs als eerste vrouw het voorzitterschap van de Tweede Kamer veroverde. Dit alles te zien op veel prenten en tekeningen, waaronder veel origineel materiaal.

'Franz Kafka en de vooruitgang', dit onderwerp staat op 12 november centraal. De grootste vijand van de Sovjet-Unie was niet Amerika, maar de schrijver van 'Amerika'. De verregaande politieke invloed van een ogenschijnlijk a-politiek kunstenaar. Een week later gaat Martin van Amerongen het hebben over 'Lezen en laten lezen'. Is het geschreven woord tot de ondergang gedoemd? Waarom het drukwerk, de technologische revolutie ten spijt, het belangrijkste communicatiemiddel zal blijven...



Die Stadt ohne

Juden is een macabere toekomstvoorspelling, gebaseerd op het gelijknamige boek (1922) van Hugo Bettauer. In een denk-

beeldige stad (Wenen) krijgen de joden de schuld van de economische crisis en worden verbannen. Voor de huidige toeschouwer vormen de deportatiescènes, waarin joodse burgers in treinwagons worden afgevoerd, pijnlijk realistische vooruitwijzingen naar het Derde Rijk. Ook de karikaturen van de joodse gemeenschap die in deze pro-semitische film als positieve kenmerken worden ingezet en die wij nu als vooroordelen zien, maakt de film tot een pijnlijke ervaring. Deze stille film wordt live begeleid op de piano.

De culturele rijkdom en diversiteit van vluchtelingenlanden staat in het najaar van 1998 en het voorjaar van 1999 centraal bij RASA. De Iran Special in november geeft een rijk geschakeerd beeld van de Iraanse cultuur. Het accent ligt op de muziek, zowel de klassieke en volksmuziek als de uitwisseling met andere muziekculturen zoals India, Pakistan en het Westen. Daarnaast is er aandacht voor film, literatuur, poëzie en beeldende kunst.

Iran Special

Kunst en cultuur uit Iran, van **donderdag 12 t/m zondag 29 november** bij RASA, Pauwstraat 13a in Utrecht. Informatie en programma: bel met 030-2316040.

Verlies bij tieners



Op **zaterdag 14 november** organiseren Humanitas en het HV in dierenpark Amersfoort een bijeenkomst voor tieners die een ingrijpend verlies hebben meegemaakt. Op deze dag kun je praten over degene die je bent kwijtgeraakt en kennismaken met het verlies van anderen. Ook wordt aandacht besteed aan manieren van afscheid nemen. Door het uitwisselen van elkaars ervaringen kunnen tieners elkaar vaak helpen. Meer informatie via tel. 020-5219040.

Verklaring



Op **dinsdag 17 november** houdt Aad Kosto, voormalig staatssecretaris en minister van Justitie en nu lid van de Raad van State, een lezing over '50 jaar Universele Verklaring voor de Rechten

van de Mens.' Om 20.00 uur in het Verzetsmuseum, Turfmarkt 30 te Gouda (toegang gratis). Meer informatie via tel. 0182-523778 (afdeling Midden Holland).

Humanisme



Niet alleen het HV organiseert cursussen of lezingen over humanisme; op **woensdag 18 november** geeft Perspectief, Instituut voor Vorming en Creativiteit, in een lezing antwoord op de vraag 'hoe deze levensbeschouwing beleefd wordt'. Hoort u het ook eens van een ander! Aanvang 20.00 uur bij 'Perspectief', Wachtendonkstraat 83 in Voerendaal. Aanmelden via tel. 045-5752957.

Ouderdom



Op **woensdag 18 november** organiseert afdeling Winterswijk de lezing 'Ouderdom en jeugdigheid'. Komt ouderdom alleen maar met gebreken of voegt het ook iets toe? Hoe negatief denkt men over ouderen en in hoeverre komen stereotypen over ouderen overeen met het beeld dat ouderen van zichzelf hebben? Boukje Keizer heeft onderzoek gedaan

naar de wijze waarop in Nederland wordt gedacht over oudere mannen en vrouwen van verschillende leeftijden. Om 20.00 uur houdt zij hierover een inleiding in De Berkhof, Maliënsstraat 33 in Winterswijk.

Boekpresentatie



Op **vrijdag 20 november** om 15.00 uur wordt op de UvH het boek 'Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland 1850-1960' gepresenteerd. Het zal dan worden aangeboden aan prof. J.F. Glastra van Loon, oud-voorzitter van het Humanistisch Verbond. Bij zijn aantreden als voorzitter destijds beschouwde hij de vraag uit de titel van het boek als een centrale vraag voor het HV. Het boek staat onder redactie van de onderzoeksgroep Historische Humanistiek en is verschenen bij Uitgeverij Verloren. Locatie: Universiteit voor Humanistiek, zaal 0.30, Drift 6 in Utrecht. Informatie: tel. 030-2390100.

HVO-docenten opgelet!



Op **zaterdag 21 november** is er van

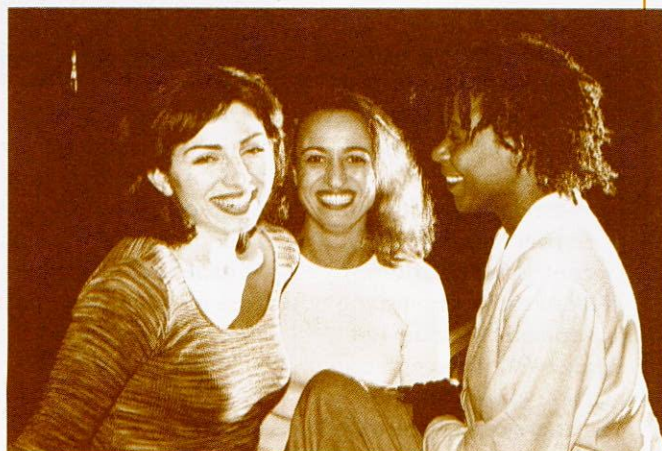
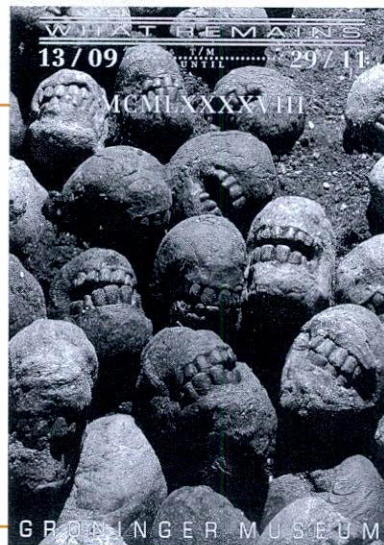


foto: Aart Nieuwkoop

De boeiende mix van culturen staat centraal op dit veelzijdige festival, waarin een selectie wordt getoond van nieuw werk van jong kleurrijk talent. De Stichting Culture Coalition laat ons kennismaken met producties die zijn ontstaan vanuit een kruisbestuiving van verschillende culturen met de Westerse.

Dood, verval, verlies en herinnering zijn ervaringen die gerelateerd zijn aan het menselijk bestaan. In 'What remains' staan deze centraal in de vorm van ruimtelijk werk van kunstenaars uit Amerika, Canada, Frankrijk, Polen en Nederland. We zien onder meer levensgrote sculpturen van jute en kunsthars, gezichtsloos ofwel monddood, die indruk maken door hun monumentaliteit. Maar ook alledaagse voorwerpen als urinoirs en wasbakken met ronde gaten die op ogen lijken. Verder op ligt, uitgestrekt op de grond, een dode wolf met rode ogen. De installatie 'dirt heads', een grote hoop gestapelde hoofden gemaakt van 'dirt' (een bepaalde klei) en voorzien van wijd open of gesloten monden vol met tanden, roept schrikbeelden op van moord en verminking. Kortom, zet u schrap.



11.00 tot 16.00 uur een bijeenkomst van H'oke, de belangenvereniging voor leerkrachten/docenten HVO (Humanistisch Vormingsonderwijs). Locatie is 'de Expeditie', Schimmelpenninckkade 30 in Amersfoort. Sprekers zullen hier onder meer informatie geven over de twee nieuwe wetten 'Flex en zekerheid' en 'WAADI', welke belangrijk kunnen worden voor alle docenten die meer dan 26 weken en zes lessen per week HVO geven. Zaken als belastingwetgeving, samenwerking met de vakbond, pensioenopbouw, indiensttreding bij een gemeente en andere relevante zaken komen vandaag aan de orde. Meer informatie: tel. 070-3877857.

Rituelen



Op zondag 22 november houdt afdeling Arnhem een bijeenkomst over 'Rituelen en symbolische handelingen'. Is een vaste gewoonte al een ritueel of reserveren we dit woord voor strikt religieuze aangelegenheden? Wat is het nut van symbolische handelingen bij belangrijke overgangsmomenten in het leven (geboorte, het aangaan van relaties, overlijden)? Betsie Wink heeft hier

onderzoek naar gedaan en vertelt over haar bevindingen. Ruime gelegenheid voor discussie. Aanvang 14.00 uur in De Rijnkant, Trans 8 in Arnhem. Meer informatie: tel. 026-3636125.

Mix van culturen

'City Life - Cross Culture Festival', cultureel festival met o.a. muziek, dans, toneel, film, poëzie en cabaret. Van woensdag 25 t/m zondag 29 november in diverse zalen in Amsterdam. Bel voor een uitgebreide programmaproject met 020-4714358.

Niet-Winkeldag

Op zaterdag 28 november is het voor de zevende keer Internationale Niet-Winkeldag. Een dag van vrolijk en kritisch protest tegen de Westerse overconsumptie, de ongelijke verdeling van welzijn en welvaart wereldwijd en de invloed van reclame op ons dagelijks leven. Overal in het land vinden opvallende straatacties plaats. Bel voor informatie, een Actiehandleiding of de Konsuminderkrant met Omslag, tel. 073-5941622. Of doe mee door gewoon thuis te blijven!

Dood en verval

Tentoonstelling 'What remains', t/m zondag 29 november in het Groninger Museum, Museumeiland 1 in Groningen. Informatie via tel. 0900-8212132.

Vogels

Expositie 'Identified Flying Objects', vanaf 29 november in het Natuurmuseum Nijmegen, Gerard Noodtstraat 121. Meer informatie: tel. 024-3297070.



Cursus humanisme

Tot uiterlijk maandag 30 november kunt u zich opgeven voor een introductiecursus humanisme in Delft. In zes woensdagmiddagen (tussen 10 februari en 28 april 1999) wordt onder meer aandacht geschonken aan de begrippen levensbeschouwing en levensovertuiging en de herkenbaarheid van een humanistische levensstijl. Ook komen de geschiedenis van het humanisme en de huidige humanistische uitvoerende werkers aan bod. Informatie via tel. 015-2125390.

Vogelliefhebbers van jong tot oud kunnen in het Natuurmuseum hun hart ophalen. Naast veel digitale informatie in het Technocentrum waarin u interactief wegwijs wordt gemaakt in de wereld van vogelgeluiden, kan men in de *Chill out-hoek* relaxen op slaapstoelen met rustgevend sfeerimpressies van vogelgeluiden. Waan je op een boot naar een waddeneiland. Beleef een zomerse dag in een bloemrijke weide. Geniet van het voorjaar in een bos. En ervaar de sfeer van een heldere, maar ijzig koude winterdag.



Grutto. Foto: Jan van der Geld



'Ik wist zeker: nu ga ik

Een plotselinge ziekte, een onverwacht ontslag, een onthullende droom. Tal van gebeurtenissen kunnen het leven ineens op zijn kop zetten. Hoe ga je dan verder? In deze serie komen mensen aan het woord die een ingrijpende ommekeer in hun leven hebben meegemaakt. Dit keer het verhaal van Machteld Blickman (56). Een bijna-doodervaring gaf haar een heel andere kijk op haar wereld.

LEONIE VAN DEN SCHOOOR

Ze was 34, getrouwd met een Nederlandse diplomaat en woonde in Parijs toen ze ziek werd. Het begon als een allergie met veel uitslag, later bleek dat het Oedeem van Quincke te zijn, een ernstige vorm van vochtophoping in haar hele lichaam. "Ik zwol op als een kwal, het zat overal, in mijn gewrichten, onder mijn voeten, ik kon niet eens meer staan", vertelt Machteld Blickman in haar Haagse huiskamer.

De ziekte ging gepaard met aanvallen die steeds vaker en heftiger terugkwamen. Op een nacht kreeg ze een anafylactische shock. "Ik ben wel eens flauwgevallen in m'n leven, maar dat was het niet. Opeens wist ik zeker 'ik ga dood'. Het was pure doodsangst, totale paniek, ik vergeet het nooit meer. Het besef dat alles afgelopen is, het idee jezelf achter te laten, die onuitsprekelijke angst voor, tja, het gat."

Alles speelde zich af in een paar seconden. "Ik had het gevoel: 'nu is er niks meer'. Opeens liet ik mijn lichaam achter, alsof ik een jas uitrok. In die beweging werd ik me bewust dat mijn denken doorging. Ik voelde me helderder en bewuster dan ik nu hier met je zit te praten. Ik bewoog me met grote snelheid door een ruimte zonder begrenzing naar iets toe - sommige mensen hebben het over een tunnel, voor mij was het een spiraal. Heel in de verte zag ik een bijzonder licht. Fel maar niet verblindend, heel warm van kleur en met een magnetische uitstraling. Ik moest er naar toe, kreeg het gevoel dat ik er eerder was geweest, een gevoel van thuiskomen."

Spijt

"Tegelijkertijd begon ik mijn leven als in een film terug te zien. De belangrijke momenten, hoogte- en dieptepunten, beslissende gebeurtenissen in mijn leven. Ik voelde wat de andere mensen daarbij voelden. De vreugde die ze hebben ervaren, maar ook de pijn die ik hen heb aangedaan. Naarmate ik door die film schoot, voelde ik me heel worden, in balans, een totale harmonie, een innerlijke vrede. Ik voelde me één met het geheel en het geheel was één met mij. Dat was de essentie. Het gaf een enorm gevoel van spijt: hoe had ik die essentie op aarde kunnen vergeten? Want in mijn leven als diplomatenvrouw was ik heel erg op de buitenkant gericht. Ik leidde een

oppervlakkig, wortelloos bestaan met veel uiterlijk vertoon van welstand." Over de dood had ze nooit nagedacht, dat was iets wat anderen of oude mensen overkwam. De plotselinge confrontatie met het einde van het leven was dan ook heel ingrijpend. "Tot dan toe was ik Machteld in een lichaam. Opeens was ik me ervan bewust dat ik veel meer dan alleen maar een lichaam ben. Er was een niet tastbare dimensie bijgekomen, een dimensie die altijd beschikbaar is. Toen ik buiten mijn lichaam was getreden, wilde ik absoluut niet meer terug. Het was een enorme klap toen ik weer terugkwam in de beslotenheid van mijn lichaam. Ik voelde me een gevangene in mijn eigen lijf."

Verkeerde trein

Machteld herstelde lichamelijk van haar ziekte, maar geestelijk raakte ze alsmat dieper in een crisis. Als ze het met anderen over haar bijna-doodervaring had, keken ze haar glazig aan. Ook artsen wilden niet naar haar luisteren. Ze voelde zich afgewezen en besloot er nooit meer over te praten. "Het heeft me jaren gekost voor ik die ervaring voor mezelf een plek kon geven, het duurde nog langer voordat ik er ook met anderen over kon praten." Ze probeerde haar bijna-doodervaring te verdringen, dacht 'als ik er niet over denk en praat, is het niet gebeurd'. Toch kreeg ze steeds meer het gevoel dat ze in de verkeerde trein was gestapt. "Ik wist dat ik iets moest doen, maar was bang om zoveel achter me te laten." De film *Sophie's Choice* deed haar de knoop doorhakken. "Meryl Streep verkeerde in een moeilijke situatie, sluit vriendschap met een huisgenoot die een heel andere kant in haar wakker maakt. Ik dacht: 'die kant heb ik ook, dat vrolijk, dat spontane, ik wil die weg gaan'. Tegelijkertijd wist ik dat ik dat proces alleen maar in Nederland zou aankunnen en niet in een vreemd

dood'

land. Dat was heel confronterend voor mijn man."

Toen haar man naar zijn volgende post in het buitenland ging, bleef Machteld met hun drie kinderen achter in Den Haag. Ze had nog nooit een baan gehad, moest gaan werken. Bij de eerste de beste sollicitatie werd ze geaccepteerd: secretaressewerk op het Vredespaleis. Geleidelijk ging het steeds beter met haar. Ze ging weer studeren, volgde een psychosociale opleiding. Het betekende wel een verwijdering van haar man. In 1990 scheidden ze. "Ik paste niet meer in zijn wereld."

Kameleon

"Ik kwam erachter dat ik me heel veel normen en waarden had eigen gemaakt die niet van mijzelf waren. Ik droeg als het ware een rugzakje op mijn schouders vol met verdrongen pijn. Daar ben ik volgens mij ook zo ziek van geworden. In de periode voorafgaand aan mijn ziekte woonden we in Oost-Berlijn. Onze telefoon werd 24 uur per dag afgeluisterd, de bevolking mocht niet met ons praten en we konden niet vrij rondreizen. Ik had geen contact met anderen en kwam in een isolement terecht. Er zat een muur om mijn innerlijk. Net zoals de Berlijnse muur.

Er was nog een andere parallel. De Oostduitsers liepen met strakke gezichten rond. Ik bekeek ze verbaasd, voelde me buitengesloten. Dat had ik als kind ook al, ik vond volwassenen maar rare wezens die - net zoals de Oost-Berlijners - maskers opzetten. Maar ik moest ook zo worden, anders hielden mijn ouders niet meer van mij. 'Nette meisjes schreeuwen niet en stampen niet met hun voetjes.' Ik was het type dat zich aanpaste, ik rebelleerde nooit. Later in de diplomatenwereld kon ik me ook als een kameleon aanpassen: dineetjes, recepties, cocktailparties, verhuizingen. Ik draaide mijn hand er niet voor om."



FOTO: LEONIE VAN DEN SCHOOER

Machteld: 'Ik was het type dat zich aanpaste'

Wandkleed

Vóór haar bijna-dood-ervaring waren de mensen op de aardbol in de ogen van Machteld ieder met hun eigen leven bezig. Ze vergelijkt het met de achterkant van een wandkleed waarvan ze de losse stukjes draad zag. Na de bijna-dood-ervaring werd dat wandkleed opeens omgedraaid en zag ze dat die draadjes samen een mooi patroon vormden. "Iedereen heeft iedereen nodig, we hebben een verbinding met elkaar. Daardoor ben ik anders gaan denken over rangen en standen, over nationaliteiten en misdadigers. We moeten niet allemaal op ons eigen eilandje leven, maar betrokken zijn bij elkaar, elkaar aanraken. Dat is Liefde met een hoofdletter." Haar bijna-doodervaring ziet

Machteld nu als een verrijking van haar leven. "Het heeft me heel wat jaren gekost om dat te kunnen zeggen. Ik kan best weer ziek worden, het kan best weer slecht met me gaan, maar ik heb houvast. Materiële dingen zijn niet meer belangrijk voor me. De stilte, de natuur, een druppel op een blad, daar heb ik nu oog voor. Dat geeft een enorme rust."

Heeft een -droevig of vrolijk - voorval ooit uw kijk op het leven blijvend veranderd en vindt u het leuk om daarover voor de Humanist geïnterviewd te worden? Stuur dan een briefje naar de redactie. Wellicht nemen wij contact met u op!

Uit het hoofdbestuur Humanistische visies

Scheidend secretaris Roy Geurs kijkt uit naar zijn laatste Algemene Ledenvergadering op 28 november. "’s Ochtends staat gewoon het huishoudelijk deel op de agenda: de stand van zaken, de begroting, et cetera. Maar de middag is uitgetrokken voor een discussie over het Humanistisch Perspectief, en ik verwacht dat die heel boeiend wordt."

Het Humanistisch Perspectief is een bundeling van humanistische visies over de gewenste ontwikkeling in bijvoorbeeld gezondheidszorg, milieu, onderwijs en techniek. Een groepje aan het humanisme gelieerde wetenschappers heeft die visies het afgelopen jaar uitgewerkt; het hoofdbestuur schreef een overkoepelend stuk.

Geurs: "Veel van de onderwerpen in het Perspectief zijn natuurlijk al vaak in de politiek besproken en dat hoeven wij niet allemaal dunnetjes over te doen. Onze taak is het om de humanistische elementen in de discussies naar boven te halen, omdat die soms ondergesneeuwd dreigen te raken."

Een voorbeeld uit zijn eigen specialisme: de gezondheidszorg. "Daar worden belangrijke discussies gevoerd over ingrepen rond het leven. Denk aan voortplantingstechnieken en orgaandonatie, maar ook aan euthanasie. Wij hoeven ons niet te mengen in de technische of financiële problemen, we hoeven geen politieke prioriteiten aan te geven. Wel kunnen we opmerken dat de maatschappij het aan artsen overlaat om de beslissingen te nemen - vaak met een hoop maatschappelijk gemoraliseer op de achtergrond."

Dat laatste vindt Geurs storend. "Ik vind als humanist dat je niet over 'goede' en 'slechte' ingrepen in zijn algemeenheid kunt praten. Of een ingreep goed of slecht is, kun je alleen bepalen op het niveau van het individu. Het hangt namelijk af van de zin en betekenis die iemand aan zijn eigen leven geeft. Arts en patiënt zouden dus steeds samen over die ingrepen moeten beslissen, waarbij de levensopvatting van de patiënt centraal hoort te staan. Dergelijke 'humanistische' geluiden wil het Humanistisch Perspectief op meerdere actuele terreinen naar voren brengen."

Op dit moment is er nog geen definitieve versie van het Humanistisch Perspectief; die wordt pas vastgesteld na inbreng van de leden, onder meer op de ledenvergadering. Daar zal het hoofdbestuur ook de verder te volgen procedure voorleggen. Wel is al duidelijk dat het Perspectief uiteindelijk in boekvorm zal verschijnen.

Geurs verwacht dat zo'n boek goed kan werken. "Leden weten dan ongeveer wat een humanistisch standpunt zou kunnen zijn en kunnen daar in hun eigen afdeling verder over discussiëren. Natuurlijk hopen we dat ze het daar niet bij laten. Een afdeling zou ook een openbaar debat rond één van de thema's kunnen organiseren. Of ze zouden de lokale pers kunnen benaderen als er in hun regio een discussie speelt over bijvoorbeeld onderwijs. Met steun van het Perspectief kunnen ze dan de humanistische visie op onderwijs en opvoeding voor het voetlicht brengen. Ja, dat zou mooi zijn."



Solidariteit

Het interview met Rob Tielman (oktobernummer) schreeuwt om een dialoog, want hij straalt nogal wat zelfgenoegzaamheid uit. Tielman vergelijkt de outfit van hoeren met die van homo's tijdens de *Gay Parade*, maar vergeet daarbij dat de homo's zich op de openbare weg bevonden. Tielman gaat ruw om met het begrip solidariteit als hij zegt dat hij niet spreekt over solidariteit die van bovenaf wordt opgelegd, zoals in

communistische regimes. Solidariteit kan niet worden opgelegd en al helemaal niet van bovenaf! Solidariteit veronderstelt dat de beter gesitueerde zichzelf iets oplegt ten behoeve van de minder gesitueerde. De vraag is: mogen mensen ongelimiteerd meer hebben dan voldoende? Of is juist die ongelimiteerde bezitsdrang van sommigen de oorzaak van armoede? En: stel dat we via het Internet plaatjes bekijken van dieren- en kindermishandeling, totstandgekomen met goedvinden van alle partijen. Is dat altijd humanistisch of kan het ook ziekelijk zijn?

Arie Bilius, Veere



Moe

In het interview uit het septembernummer van de *Humanist* gaf ik reeds te kennen dat er in Nederland zaken zijn waar ik vreselijk moe van word. De ingezonden brief van G. Stout (Leeuwarden) is zo'n zaak. Dat Stout mijn uitspraken ervaart als 'een groot appèl op de lezer' zegt eerder iets over hemzelf dan over mij. Het is niet de kritiek maar de willekeur waarmee Stout een aantal zaken uit het verband van het interview ruikt en daar vervolgens een eigen draai aan geeft die ik niet alleen verbazend maar ook misleidend vind. Zo stelt Stout 'dat ik weinig zou weten van slavenhandel' en dat 'verwijtend terugblikken naar geschiedenisboekjes op de middelbare school hopelijk voor een veertiger een gepasseerd station is'. Reeds op mijn veertiende heb ik het voor de geschiedenis van Suriname-Nederland uitermate belangrijke stuk literatuur 'Wij slaven van Suriname' van Anton de Kom verslonden. Dit werk kwam overigens niet op de te lezen lijsten voor! In de jaren daarna heb ik mij verdiept in alles wat duidelijkheid kon verschaffen in deze duistere bladzijden van de vaderlandse en wereldgeschiedenis. De conclusie die Stout trekt is dus feitelijk onjuist. Toen ik refereerde aan 'die halve pagina' had ik het niet over de geschiedenisboekjes van mijn middelbare schooltijd, maar over de geschiedenisboekjes van NU! Maar ik vrees dat Stout het station NU nog niet bereikt heeft! Dat blijkt uit elementaire vragen over verschillen en overeenkomsten die hij zoekt tussen dialect sprekende Drenten en Surinaamse jongens. Als hij wat meer energie zou stoppen in het vinden van antwoorden op deze vragen in eigen omgeving zou Nederland er hopelijk op vooruit gaan. Stout vraagt zich in een ridicule opwelling waarin hij Amerikaanse *slang* letterlijk naar het Nederlands vertaalt, af tegen wie ik 'neuk je mens, ik heb niets met dat verleden te maken' zeg. Als hij genuanceerder zou lezen zou hij gezien hebben dat dat in het interview een citaat was. Als Stout een epigoon is van de recensenten van de zwarte mens in de media dan kan basaal gelul mij inderdaad nog steeds geen reet schelen. Die keuze heeft niets met kleur te maken.

Guilly Koster, Amsterdam

Blinde fotograafjes

Blinde kinderen die fotograferen - en nog mooi ook. Wie dat wonder met eigen ogen wil aanschouwen moet op woensdag 30 december zeker kijken naar de Tsjechische documentaire 'Ongezien' (Humanistische Omroep, Nederland 1). Daarnaast zijn het vooral de ontroerende beelden van de kinderen zelf die deze documentaire de moeite waard maken.

'Ongezien', een 55 minuten durende film van regisseur en cameraman Miroslav Janek, gunt de kijker een blik in het leven van blinde Tsjechische kinderen op een speciale blindenschool. Daarbij komt de fotografie veelvuldig aan bod. Blinde kinderen die fotograferen; niet iets dat direct voor de hand ligt. Toch komt dit in de film niet ongeloofwaardig of lachwekkend over - wat voornamelijk te danken is aan de foto's zelf. In de documentaire zien we tientallen verrassend fraaie zwart-wit-foto's voorbij komen. Mooie uitsneden, sfeervolle landschappen, kunstzinnige (want wazige of slechts half in beeld zijnde) portretten. Er zitten foto's bij die je zo aan de muur zou willen hangen.

Enige scepsis is hier wellicht wel op z'n plaats; de schoonheid van veel foto's zou je in veel gevallen als 'toeval' kunnen bestempelen. Het kind weet niet wat het ziet, kan zich dat hooguit voorstellen, drukt op goed geluk af en de scheve compositie blijkt wonderwel fraai uitgevallen. Daarbij komt dat we alle ècht mislukte foto's natuurlijk niet te zien krijgen.

Helaas slaagt de film er niet helemaal in duidelijk te maken waarom nu juist die fotografie zo belangrijk is voor de kinderen. De jongen die zijn foto's in een koffer bewaart zegt dat hij alle herinneringen nu altijd bij zich heeft. Het argument dat een ander jongetje aandraagt ('dit bewijst dat



wij bijna alles kunnen') lijkt nog de meest voor de hand liggende verklaring. Veel dieper wordt er echter niet op ingegaan, terwijl ik me zo voor kan stellen dat je als kijker wel meer wilt weten over het hoe en waarom van dit fotograferen.

Dit neemt niet weg dat de prachtige foto's en de veelal in slowmotion getoonde filmbeelden deze documentaire zonder meer heel bijzonder maken. Janek brengt de dagelijkse handelingen van de kinderen integer in beeld. We zien hoe ieder kind een

eigen weg zoekt in dit leven zonder beelden; enkele kinderen die zeker niet onverdienstelijk en vol overgave piano spelen; een jongetje dat complete aria's ten gehore brengt, bij voorkeur in een galmende ruimte; een toekomstig stand-up comedian die type-tjes imiteert; kinderen die buiten lekker ragen op de fiets, ja zelfs joggen en in bomen

klimmen; die genieten van de natuur en alles wat ze daar horen, ruiken en voelen. De concentratie op de gezichten van de kinderen bij de bezigheden en hun duidelijk zichtbare plezier, zijn een genot om naar te kijken. De film maakt duidelijk dat zij zeker niet *zielig* zijn. De kinderen wekken zelf in ieder geval niet de indruk dat hun handicap ze bij hun hobby's iets in de weg legt. Zelfs niet als dat fotograferen is.

Saskia van Loenen

ingezonden mededeling

Nalaten is iets heel anders dan nalatigheid

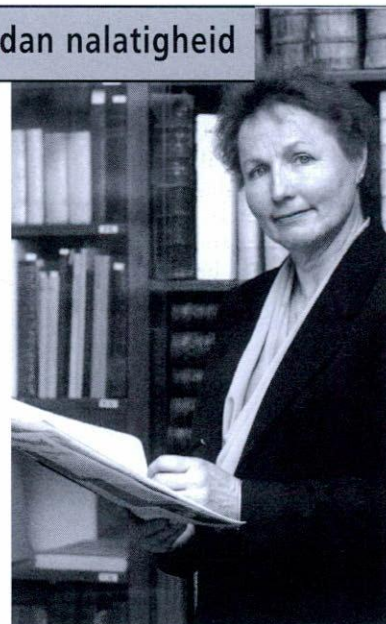
Bij een overlijden moet er snel heel veel geregeld worden. Dat gaat veel gemakkelijker als u zelf al maatregelen heeft genomen. Maar veel mensen vinden het moeilijk of onaangenaam om zulke maatregelen te treffen.

Het Steunfonds Humanisme heeft betrouwbare, ervaren mensen die u kunnen helpen. Als uw executeur-testamentair bespreken ze met u hoe uw laatste wil er uit moet komen te zien. En uiteindelijk dragen ze ook nog zorg voor punctuele uitvoering.

Het Steunfonds Humanisme is opgericht door het Humanistisch Verbond. Het Humanistisch Verbond strijdt voor een humane, tolerante samenleving. Vraag gerust meer informatie, telefonisch op nummer (020) 521 90 00 of met de onderstaande bon.



STEUNFONDS
Humanisme



JA ik wil meer informatie over een executeur-testamentair van het Steunfonds Humanisme.

naam

v / m

adres

pc / plaats

telefoon

H

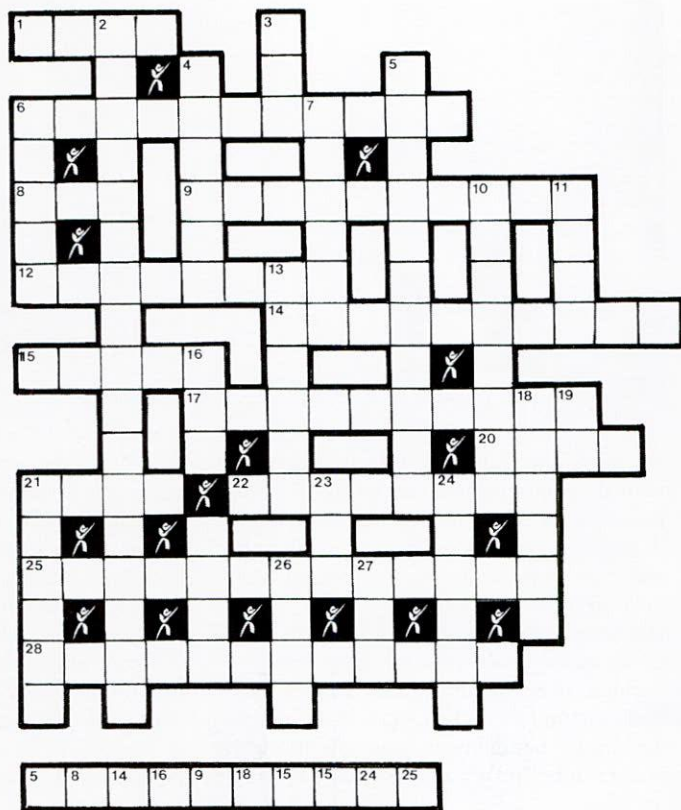
Stuur deze bon in een envelop zonder postzegel naar:
Steunfonds Humanisme, Antwoordnummer 10938, 1000 RA Amsterdam

Veel kaartjes Jenny Diski

De lezersactie uit het vorige nummer, waarbij lezers kans maakten op een gratis exemplaar van Jenny Diski's boek *Schaatsen naar Antarctica*, leverde enkele honderden kaartjes op. De tien winnaars zijn: L. Boon (Alkmaar), Corrie Kerkhoff (Haarlem), J.M.P.L. Leek (Middelburg), Korine Cheizoo (Den Haag), J.N.W. Voorhoeve (Vreeland), Ida Folkersma-Aalfs (Eenrum), H. Heeringa (Enschede), G.M.A. Pouels (Cuijk), L.H. Meijer (Moordrecht), L.A. Brands (Eelde). Zij hebben het boek inmiddels thuisgestuurd gekregen.

CRYPTOGRAM

Evert Wassenaar



Horizontaal

- 1 Schaamrood. (4)
- 6 Hongerige fanatiekeling. (11)
- 8 Gewicht van u en mij. (3)
- 9 Gestreepte cafébezoeker. (10)
- 12 Kwetsbaar aanzien. (8)
- 14 $\pm$ 93 gram. (10)
- 15 Nederlands dichter. (5)
- 17 Hemels, maar klinkt aanvankelijk ver-gankelijk. (10)
- 20 Dit is er niet bij. (4)
- 21 Bloemrijk dichter. (4)
- 22 Dat voorwerp van bepaalde kleur is maar een deel. (8)
- 25 Groeien die tussen de rails? (13)
- 28 Geneeskundige attractie. (12)

Verticaal

- 2 Als u (en uw ogen) dit hebben kunt u puzzelen. (9 + 8)

Win een boekenbon!

De redactie verloot een boekenbon onder de inzenders van het juiste, gezochte woord (onder het cryptogram). Stuur uw oplossing vóór 23 november naar: Redactie Humanist, Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam. De winnaar krijgt bericht en wordt in de volgende Humanist vermeld.

Oplossing cryptogram oktobernummer

Horizontaal

5 Teveel, 8 bladkoper, 9 Demeter, 10 kleinigheidjes, 12 leem, 13 koehandel, 14 akte, 16 diepe, 17 depressie, 18 ruit, 19 rabat, 21 gat, 23 bijproduct.

Het gezochte woord was: VOORWAARTS

Boekenbon gewonnen door: H. Blaauw-Kooyman uit Badhoevedorp

- 3 Mens en dier op/in zee. (3)
- 4 Lastige vloerbedekking. (6)
- 5 p afstand pijn doend, maar wel zacht en lief. (11)
- 6 Water(plant). (5)
- 7 Zich inspinnen voor Amsterdamse pon-ten. (6)
- 10 Voldoende en plezier. (8)
- 11 Bloemrijk meisje. (4)
- 13 Met een kan kan die leraar verder sprin-gen. (6)
- 16 Vlug soort. (3)
- 18 Hier of daar. (6)
- 19 Muzikale bergplaats. (2)
- 21 Waar daarmee betaald wordt gaat het Spaans toe. (6)
- 23 Oordeel. (3)
- 24 Gewild verblijf. (6)
- 26 Een gulden in de kerstboom. (4)
- 27 Een kreng van een kaart. (3)

Verticaal

1 Stapelgek, 2 overdreven, 3 bezem, 4 vak-manschap, 6 wankelmoedig, 7 pleisterplaats, 8 bankwerker, 11 daalder, 15 verwijt, 20 aju, 22 Co, 24 Ate.

Humanist is een uitgave van het Humanistisch Verbond, 52-ste jaargang nr. 11 november 1998.

Redactieadres:

Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam.
Tel.: 020 - 5219030
e-mail: hv@euronet.nl

Kantooradres:

Sarphatikade 13, Amsterdam.
Fax: 020 - 5219080
Algemene informatie:
Tel: 020 - 5219000

Redactie:

Marjan Slob (hoofdredacteur)
Mirre Bots
Saskia van Loenen (Denken & Doen)

Vormgeving:

Studio Brouwer
Marja Mans

Medewerkers aan dit nummer:

Gert van Dijk, Tanny Dobbelaar,
Joep Dohmen, Hester Eymers, Niels de Hoog, Peter van der Meer,
Adriënné M. Norman, Chris Pennarts, Leonie van den Schoor,
Jolanda aan de Stegge, Evert Wassenaar

Foto omslag:

Chris Pennarts

Redactiecommissie:

Peter van Agteren, Marleen Janssen
Groesbeek, Jan Haasbroek, Saskia ter Kuile, Hans Martens, Willem Offenberg

Prepress/Lithografie/Druk:

Brouwer Utrecht B.V.

Internet:

De Humanist wordt op Internet aan-gekondigd op de HV-Homepage:
<http://www.humanist.nl/hv>

Teletekst:

De Humanist staat regelmatig aangekondigd op teletekst 325

Gesproken Humanist

De Humanist wordt ook ingesproken op cassette. Een jaarabonnement kost f55,-. Aan te vragen bij: Centrum voor gesproken lectuur, Tel. 0486 - 486486

Advertenties:

Uitgeverij Recent, Van Aerssenstraat 26-b, 2582 JP Den Haag
Tel. 070 - 3524932
Fax 070 - 3587299

Informatie over de tarieven op aan-vraag verkrijgbaar.

De Humanist wordt gedrukt op licht-houthoudend mc papier, chloorvrij.
ISSN: 0025-9489

Kom naar de Algemene Ledenvergadering!

Zaterdag 28 november vergaderen de leden van het Humanistisch Verbond over de toekomst van de vereniging. Zorg dat ook uw stem op deze jaarvergadering te horen valt! U kunt zich nog op de dag zelf vanaf 9.00 uur ter plekke inschrijven. Locatie:

Stedelijk Gymnasium
Homeruslaan 40
Utrecht

De morgen wordt besteed aan jaarverslag, financieel verslag en begroting. 's Middags discussie over 'humanistische' stellingen omtrent bijvoorbeeld opvoeding, economie en natuur en milieu.

Wilt u de vergaderstukken toegestuurd krijgen, geef u dan op bij het directiesecretariaat van het Humanistisch Verbond, telefoon 020 - 5219220.

Maak kennis met het Humanistisch Verbond

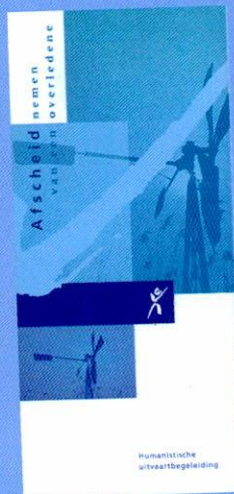
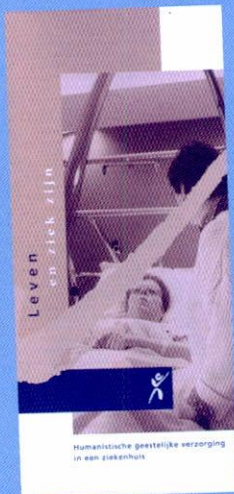
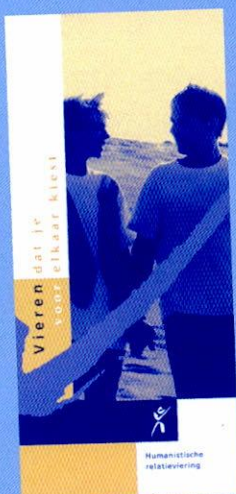
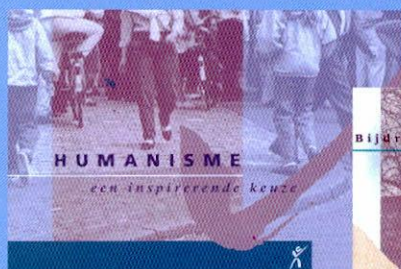
De Humanist kent u natuurlijk al. U kunt voor f50,- per jaar een abonnement nemen. Een proefabonnement (drie nummers voor een tientje) is ook mogelijk.

Voor lezers met interesse voor wetenschap en cultuur is er het kwartaalblad **Rekenschap** (vanaf f50,- per jaar).

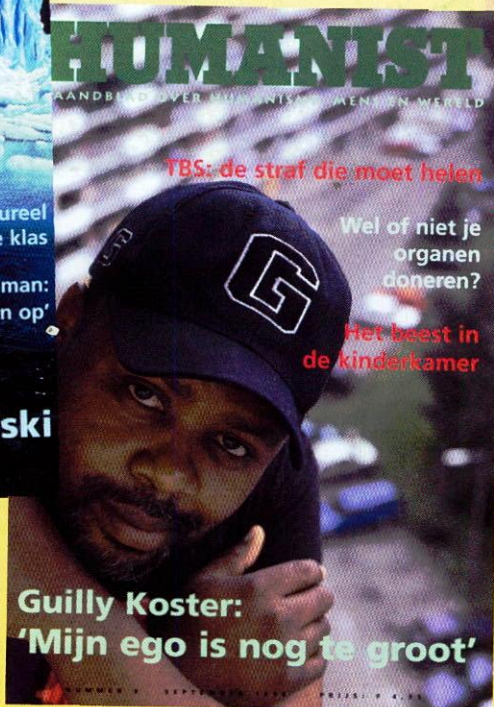
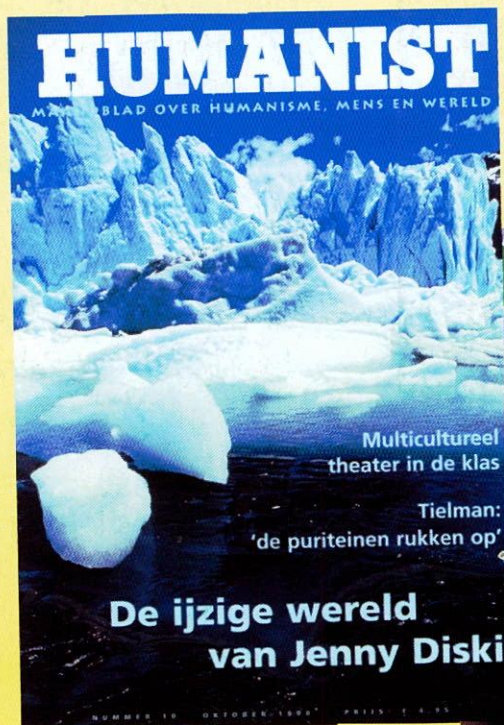
U kunt ook **donateur** van het Steunfonds Humanisme worden. Het Steunfonds is een werkstichting van het HV met als doel het verwerven en beheren van financiële middelen. Als donateur ontvangt u twee keer per jaar informatie over projecten en activiteiten van het HV met een acceptgiro. Zo kunt u per keer beslissen of u een financiële bijdrage wilt geven.

Lid worden van het Humanistisch Verbond biedt nog meer voordelen! U krijgt negen keer per jaar de Humanist in huis. En ontvangt regelmatig nieuws over activiteiten bij u in de buurt. Als lid helpt u bovendien bij het instandhouden van geestelijke verzorging, uitvaartbegeleiding, relatiebegeleiding en humanistisch vormingsonderwijs. Het lidmaatschap kost f100,- per jaar; jongeren tot 27 jaar en mensen met een minimuminkomen betalen een lager tarief.

Het HV heeft verschillende **folders en brochures** die u meer informatie geven. Interesse? Bel publieksvoorlichting 020 - 521 90 90. Of gebruik de bon in deze Humanist!



Geef de **HUMANIST** cadeau!



Kent u iemand die de Humanist graag zou lezen?
En zoekt u nog een origineel Sinterklaas- of verjaardagscadeautje?
Geef dan een jaarabonnement van f50,- cadeau!

Vraag snel de kaart voor een cadeauabonnement aan. Op de kaart is ook ruimte voor een persoonlijke wens of boodschap aan de ontvanger.

Eén telefoontje naar de Humanist is genoeg: 020 - 5219030.

Humanist,
voor een andere kijk op uw leven.